

Національний університет «Кієво-Могилянська академія»

Факультет правничих наук

Кафедра приватного права

Магістерська робота

Освітній ступінь – магістр

на тему: **«ВІЙНА ЯК ФОРС-МАЖОРНА ОБСТАВИНА»**

«WAR AS A FORCE MAJEURE EVENT»

Виконала:

студентка 2 р. н. МП «Право»

спеціальності 081 «Право»

факультету правничих наук

Сивуляк Софія Назарівна

e-mail: s.syvulyak@ukma.edu.ua

Керівник магістерської роботи:

Завідувач кафедри, доцент,

кандидат юридичних наук

Ханик-Посполітак Роксолана Юріївна

Рецензент _____

Магістерська робота захищена з

оцінкою _____

Секретар ЕК

« _____ » _____ 2025 р.

Декларація академічної доброчесності

Я, Сивуляк Софія Назарівна, студентка 2-го року навчання магістерської програми за спеціальністю 081 «Право» факультету правничих наук НаУКМА:

- підтверджую, що написана мною дипломна кваліфікаційна робота на тему «Війна як форс-мажорна обставина» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених п. 3.1.1 – 3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів освіти у НаУКМА, зі змістом якого я ознайомена;
- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;
- згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи Unicheck;
- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

08.09.2025

Сивуляк С. Н.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 ФОРС-МАЖОРНА ОБСТАВИНА У ПРИВАТНОМУ ПРАВІ.....	8
1.1. Поняття форс-мажорної обставини.....	8
1.2. Ознаки форс-мажорних обставин.....	14
1.3. Сфера застосування положень про форс-мажорні обставини.....	20
Висновки до розділу 1.....	22
РОЗДІЛ 2 ВІЙНА ЯК ФОРС-МАЖОРНА ОБСТАВИНА В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ ТА ПРАВІ ОКРЕМИХ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН.....	25
2.1. Положення міжнародних актів про війну як форс-мажорну обставину.....	25
2.2. Законодавство зарубіжних країн щодо визнання подій війни форс-мажором.....	28
Висновки до розділу 2.....	31
РОЗДІЛ 3 ОСОБЛИВОСТІ ВИЗНАННЯ ВІЙНИ ФОРС-МАЖОРНОЮ ОБСТАВИНОЮ В УКРАЇНІ.....	33
3.1. Поняття війни в законодавстві України.....	33
3.2. Процедура визнання війни форс-мажорною обставиною в Україні.....	35
3.3. Повноваження торгово-промислових палат щодо визнання подій війни форс-мажорними обставинами.....	40
3.4. Судова практика щодо застосування законодавства України про форс-мажорні обставини до подій війни.....	44
Висновки до розділу 3.....	52
ВИСНОВКИ.....	54
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	58
ДОДАТОК.....	65

ВСТУП

Вперше за всю свою історію Україна зіткнулася з обставиною глобального масштабу, яка перешкоджає учасникам правовідносин (як приватно правових, так і публічно правових) виконувати належним чином свої зобов'язання та не залежить від їх волі.

Як зазначає юристка А. Мельніченко: «Війна як форс-мажорна обставина, на жаль, не є чимось новим для українського бізнесу. Втім, якщо у 2014 році територія дії форс-мажору обмежувалася тимчасово окупованими частинами Донецької та Луганської областей, то наразі воєнний стан запроваджено на території всієї України. Відповідно, це вплинуло на порядок засвідчення таких обставин»¹. Очевидно, ключову роль грає поширення війни на всі регіони України.

Актуальність тематики дослідження полягає в нагальній необхідності пошуку юридичних рішень щодо правовідносин, на які вплинуло повномасштабне вторгнення. Війна є особливим випадком, оскільки значна кількість учасників правовідносин (фізичних осіб, юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців тощо) зіткнулася з її наслідками.

Нині виникає багато сумнівних питань щодо того:

- що саме з подій та наслідків російського вторгнення вважати форс-мажором (бойові дії, ракетні обстріли, окупація окремих регіонів України, проблеми з електроенергією тощо);
- коли саме певна ситуація вважається форс-мажором;
- що робити із зобов'язаннями далі, а саме після настання форс-мажорних обставин;
- яким саме чином можна визнати війну форс-мажором;
- як уникнути відповідальності за вимушене невиконання зобов'язання;

¹ Мельніченко А. Війна як форс-мажорна обставина. Як бути з договірними зобов'язаннями? Юридична фірма Bargon. 2022. 9 травня. URL: <https://bargon.com.ua/2022/05/09/v%D1%96ina-vak-fors-mazhorna-obstavina-vak-buti-z-dogov%D1%96rnimi-zobovvazannvami/> (дата звернення: 01.03.2025).

- як саме потрібно повідомляти контрагентів про настання форс-мажорної обставини та багато інших.

Законодавство України, на жаль, не дає чітких відповідей на більшість із цих питань. А судова практика є неоднозначною та потребує систематизації та узагальнення. Також відсутня правова визначеність щодо порядку застосування Листа Торгово-промислової палати України № 2024/02.0-7.1 від 28 лютого 2022 року², що може спричинити випадки зловживання з боку учасників правовідносин.

Ступінь наукової розробки. В науковій літературі правовий інститут форс-мажорних обставин в своїх роботах вивчали такі українські вчені-юристи як Л. Музика, О. Мельник, В. Слободянюк, О. Підпригора, Є. Харитонов, І. Бурлака та інші. З-поміж зарубіжних науковців цю тематику вивчали Marshall Hargrave (США), Maksymilian Marciniak (Польща), Robert Jardine-Brown (Великобританія) та інші.

Однак наукові праці присвячені здебільшого теоретичним дослідженням, тлумаченню цивільного законодавства України та форс-мажорним обставинам, що виникали раніше (карантин, природні явища та інше). Сьогодні є досить мало пропозицій щодо вдосконалення наявного законодавства України про форс-мажорні обставини з урахуванням обставин війни.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини щодо подій війни (ракетні обстріли, відключення електроенергії, бойові дії тощо) як форс-мажорні обставини. *А предметом дослідження* є теоретичні напрацювання та судова практика щодо визнання подій війни форс-мажорними обставинами, характеристики форс-мажорних обставин та подальший порядок дій для учасників правовідносин після визнання обставин форс-мажорними.

Дослідницькі питання: як довести, що події війни належать до форс-мажорних обставин та можуть слугувати підставою для звільнення від

² Лист Торгово-промислової палати України № 2024/02.0-7.1 від 28 лютого 2022 року. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/mus36779?an=1> (дата звернення – 14.10.2024).

відповідальності? Який підхід щодо віднесення подій війни до форс-мажорних обставин застосовується в Україні та зарубіжних країнах?

Метою роботи є проаналізувати теоретичні, законодавчі та практичні підходи щодо того, які саме події війни вважаються форс-мажорними обставинами за повномасштабного вторгнення російської федерації, та визначити алгоритм дій у разі настання таких форс-мажорних обставин, а також наслідки їх настання для учасників приватноправових відносин.

Для досягнення мети було визначено такі *основні завдання*:

- вивчити наукові, законодавчі та практичні підходи щодо розуміння форс-мажорних обставин;
- визначити, за якими саме ознаками події війни підпадають під форс-мажорні обставини;
- дослідити положення міжнародних договорів і положення законодавства окремих зарубіжних країн щодо визнання війни форс-мажорною обставиною;
- проаналізувати повноваження та компетенцію торгово-промислових палат щодо визнання подій війни форс-мажорними обставинами;
- проаналізувати судову практику щодо визнання подій війни форс-мажорними обставинами.

При написанні магістерської роботи ми послуговувалися як загальнонауковими, так і спеціально науковими *методами дослідження*. Формально-юридичний метод був корисним при аналізі законодавства та міжнародних договорів, ратифікованих Україною (підрозділи 1.1., 1.3., 3.2., 3.3., 2.1.). Порівняльно-правовий метод дає змогу зіставити процедуру визнання події форс-мажором в Україні та зарубіжних країнах (підрозділ 2.2). Метод інтерпретації корисний для тлумачення норм права, судових рішень та положень договорів (всі розділи магістерської роботи). Формально-логічний метод дав змогу проаналізувати процедуру визнання події форс-мажором та зробити висновок щодо того, чи є певна подія, що відбувалася в Україні після 24 лютого 2022 року форс-мажорною обставиною (підрозділ 3.1. та 3.2.). Також

були використані методи аналізу та синтезу (всі розділи магістерської роботи). Системно-структурний метод був корисний при вивченні всіх етапів процедури визнання форс-мажором (підрозділи 3.2. та 3.3).

Наукова новизна дослідження полягає у пропозиціях щодо вдосконалення законодавства України про форс-мажорні обставини з урахуванням реалій сьогодення.

РОЗДІЛ 1

ФОРС-МАЖОРНА ОБСТАВИНА У ПРИВАТНОМУ ПРАВІ

1.1. Поняття форс-мажорної обставини

Питання неможливості виконання зобов'язань через форс-мажорні обставини виникало ще за часів античності, а поняття форс-мажору існувало ще за римського приватного права. Адже навіть у давні часи учасники правовідносин не могли виконувати свої зобов'язання через зовнішні фактори (війни, стихійні лиха тощо). За римського приватного права форс-мажор вважався заснованою на справедливості підставою звільнення від відповідальності³.

Підходи римського приватного права щодо розуміння форс-мажору, договірних правовідносин та виконання зобов'язань стали прообразом сучасного приватного права та лягли в основу як міжнародних договорів, так і сучасного законодавства України.

Визначення поняття форс-мажору в законодавстві України та актах Торгово-промислових палат

В умовах повномасштабного вторгнення виникає багато сумнівних питань щодо того, які ситуації вважати форс-мажором, а які ні. Тому, перш за все, варто проаналізувати законодавчу базу України та понятійний апарат.

Цивільним кодексом України (далі – ЦК України) не дано жодної дефініції поняття «форс-мажорна обставина»/ «форс-мажор». Однак виділено поняття «неможливість виконання зобов'язання (договору)», «випадок»,

³ Марценко Н. С., Гера В. О. Форс-мажор у приватному праві Європейського Союзу та України: порівняльно-правовий аналіз. Південноукраїнський правничий часопис. Проблеми цивільного та господарського права, №4, 2022, ч. 2. С. 150.

«істотна зміна обставин» та «непереборна сила»⁴. Тож варто розібратися зі співвідношенням цих понять.

Ч. 1 ст. 617 ЦК України має таке положення «особа, яка порушила зобов'язання, звільняється від відповідальності за порушення зобов'язання, якщо вона доведе, що це порушення сталося внаслідок випадку або непереборної сили»⁵.

Законом України «Про торгово-промислові палати в Україні» (ст. 14-1 ч. 1) поняття «форс-мажорні обставини» та «обставини непереборної сили» ототожнено⁶. У ч. 2 цієї статті дано таке визначення форс-мажорних обставин «надзвичайні та невідворотні обставини, що об'єктивно унеможливають виконання зобов'язань, передбачених умовами договору (контракту, угоди тощо), обов'язків згідно із законодавчими та іншими нормативними актами»⁷. До них належать «загроза війни, збройний конфлікт або серйозна погроза такого конфлікту, включаючи але не обмежуючись ворожими атаками, блокадами, військовим ембарго, дії іноземного ворога, загальна військова мобілізація, військові дії, оголошена та неоголошена війна, дії суспільного ворога, збурення, акти тероризму, диверсії, піратства, безлади, вторгнення, блокада, революція, заколот, повстання, масові заворушення, введення комендантської години, карантину, встановленого Кабінетом Міністрів України, експропріація, примусове вилучення, захоплення підприємств, реквізиція, громадська демонстрація, блокада, страйк, аварія, протиправні дії третіх осіб, пожежа, вибух, тривалі перерви в роботі транспорту, регламентовані умовами відповідних рішень та актами державних органів влади, закриття морських проток, ембарго, заборона (обмеження) експорту/імпорту тощо, а також викликані винятковими погодними умовами і

⁴ Цивільний кодекс України. Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, №№ 40-44, ст.356.

⁵ Цивільний кодекс України. Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, №№ 40-44, ст.356.

⁶ Закон України «Про торгово-промислові палати в Україні». Закон України від 2 грудня 1997 року № 671/97-ВР. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1998, № 13, ст.52.

⁷ Там само.

стихійним лихом, а саме: епідемія, сильний шторм, циклон, ураган, торнадо, буревій, повінь, нагромадження снігу, ожеледь, град, заморозки, замерзання моря, проток, портів, перевалів, землетрус, блискавка, пожежа, посуха, просідання і зсув ґрунту, інші стихійні лиха тощо»⁸.

Регламент засвідчення Торгово-промисловою палатою України та регіональними торгово-промисловими палатами форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) також надає своє визначення (п. 3.1.1.): «Форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили) (Force Majeure) – це надзвичайні та невідворотні обставини, які об'єктивно впливають на виконання зобов'язань, передбачених умовами договору (контракту, угоди тощо), обов'язків за законодавчими і іншими нормативними актами, дію яких неможливо було передбачити та дія яких унеможлиблює їх виконання протягом певного періоду часу»⁹. Регламент також відносить бойові дії та збройну агресію іноземної держави до форс-мажорних обставин¹⁰.

Як можна побачити, законодавчі акти України виділяють такі критерії належності до форс-мажорних обставин:

- незалежність від волі учасника правовідносин (неконтрольованість);
- неможливість запобігти таким обставинам;
- неможливість виконання зобов'язання;
- причинно-наслідковий зв'язок між обставинами, що виникли, та неможливістю виконання зобов'язань.

Нормативно-правові акти включають у перелік форс-мажорних обставин війну, однак це поняття, на нашу думку, вжито досить широко та без конкретизації подій, оскільки вони приймалися здебільшого ще до настання повномасштабного вторгнення.

Визначення поняття форс-мажору в міжнародних актах

⁸ Там само.

⁹ Регламент засвідчення Торгово-промисловою палатою України та регіональними торгово-промисловими палатами форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили): Рішення Президії ТПП України від 18 грудня 2014 р. №44(5). URL: <http://zakon.golovbukh.ua/regulations/2341/8404/8405/465327/> (дата звернення – 14.10.2024).

¹⁰ Там само.

У Конвенції ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів 1980 року, що ратифікована Україною, теж говориться про форс-мажор: «Сторона не несе відповідальності за невиконання будь-якого із своїх зобов'язань, якщо доведе, що воно було викликане перешкодою поза її контролем і що від неї нерозумно було очікувати прийняття до уваги цієї перешкоди під час укладення договору або уникнення чи подолання цієї перешкоди чи її наслідків»¹¹. Тут дано детальне роз'яснення ознаки непередбачуваність та робиться акцент на тому, що сторона не могла взяти до уваги таку обставину на момент виникнення відповідних зобов'язань та врахувати її. Також ця стаття (ч. 4) говорить про обов'язок сторони повідомити іншу сторону про настання таких обставин і неможливість виконання зобов'язань протягом розумного строку¹². Таке положення часто використовується зокрема у текстах цивільно-правових чи господарських договорів.

Принципи УНІДРУА 2016 року містять схожу норму (стаття 7.1.7) і також акцентують на тому, що форс-мажор звільняє від відповідальності за невиконання, а не від виконання в цілому. Також ч. 4 цієї статті говорить про можливість сторони припинити контракт, призупинити виконання чи вимагати сплати відсотків з належних грошових сум¹³. Якщо розглядати форс-мажорні обставини в контексті договірних правовідносин, то найкраща опція – передбачити варіанти подальших дій для сторін і чітко сказати, чи припиняється зобов'язання в разі настання форс-мажорних обставин, чи призупиняється його виконання, чи воно замінюється іншим.

Визначення поняття форс-мажору в науковій літературі

Завдяки дослідженням науковців можна зробити висновки про правову природу форс-мажорних обставин та з'ясувати як саме вони інтерпретують

¹¹ Конвенція ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11 квітня 1980 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_003#Text (дата звернення: 14.10.2024).

¹² Там само.

¹³ Принципи УНІДРУА в редакції 2016 року. URL: <https://www.lawanalytics.top/pages/uni/non-performance> (дата звернення: 14.10.2024).

зміст цього поняття, з якою категорією ототожнюють (неможливість виконання зобов'язань, істотна зміна обставин тощо).

У юридичній енциклопедії Ю. Шемшученка наводиться така дефініція форс-мажору: «надзвичайна подія, непереборна за даних умов сила (наприклад, стихійне лихо) або інша незалежна від волі та дій учасників договору (угоди) обставина, яку неможливо передбачити, запобігти їй чи усунути її»¹⁴.

О. Мельник у своїй дисертації дає таке визначення форс-мажору: «надзвичайна, невідворотна за даних умов обставина, що має зовнішній характер відносно діяльності боржника, виникла після укладення договору й тягне за собою порушення договірної зобов'язання»¹⁵. «За цивільним правом України до ознак форс-мажору (непереборної сили), крім надзвичайності обставини, а також невідворотності її наслідків, належить також зовнішній характер обставини відносно діяльності зобов'язаної особи»¹⁶. На думку авторки форс-мажор може бути кваліфіковано як:

- один із видів неможливості виконання зобов'язання (договору);
- істотну зміну обставин¹⁷.

У обох вищенаведених дефініціях робиться акцент на незалежності обставин від волі учасників правовідносин, а також на тому, що форс-мажор відноситься саме до договірних зобов'язань.

Науковиця О. Мельник уточнює, що настання форс-мажорних обставин не завжди припиняє зобов'язання, а лише звільняє від відповідальності за його невиконання¹⁸. Тобто юридичний факт припинення цивільних правовідносин у випадку форс-мажору не настає. Це лише фактор, що звільняє від штрафних

¹⁴ Форс-мажор. URL: <https://leksika.com.ua/11860823/legal/fors-mazhor> (дата звернення: 01.03.2025).

¹⁵ Мельник О.О. Договірне застереження про форс-мажор за цивільним законодавством України. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. Одеса, 2018. С. 2.

¹⁶ Там само. С. 2.

¹⁷ Там само. С. 3 – 4.

¹⁸ Мельник О.О. Договірне застереження про форс-мажор за цивільним законодавством України. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. Одеса, 2018. С. 72.

санкцій та інших несприятливих наслідків та, на нашу думку, спонукає сторони до діалогу щодо зміни зобов'язань і перегляду умов, що існували до форс-мажору.

Як зазначають Н. Марценко та В. Гера: «Важливою деталлю є те, що навіть настання форс-мажорної обставини звільняє контрагента від виконання раніше взятого на себе зобов'язання за договором не назавжди, а лише на деякий час, доки діє надзвичайна або непереборна обставина»¹⁹. Тому варто уточнити, що після впливу форс-мажорної обставини зобов'язання все одно підлягають виконанню, якщо сторони не домовилися про інше (заміну зобов'язання, прощення боргу, розірвання договору тощо).

Говорячи про співвідношення понять «форс-мажор» та «непереборна сила», деякі науковці-цивілісти вважають їх синонімами²⁰. І. Продаєвич говорить про тотожність цих понять та характеризує поняття «непереборна сила» як надзвичайну та невідворотну подію, якій не можна запобігти в конкретних умовах і яка звільняє від матеріальної відповідальності за невиконання зобов'язання або заподіяну шкоду, а також зупиняє дію строку позовної давності²¹. Науковиця говорить, що поняття «форс-мажор» застосовується переважно до міжнародних відносин, адже це французьке запозичення, а поняття «непереборна сила» застосовується до внутрішніх (в межах України)²². О. Братель говорить про відмінності між цими поняттями та основним аргументом наводить те, що форс-мажор стосується договірних зобов'язань (контрактів), а непереборна сила як договірних, так і

¹⁹ Марценко Н. С., Гера В. О. Форс-мажор у приватному праві Європейського Союзу та України: порівняльно-правовий аналіз. Південноукраїнський правничий часопис. Проблеми цивільного та господарського права, №4, 2022, ч. 2. С. 151.

²⁰ Мілаш В.С. Правові особливості захисного застереження як умови зовнішньоекономічного договору: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 /В.С. Мілаш; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Х., 2003. С. 11.

Продаєвич І.С. Припинення зобов'язання неможливістю його виконання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 /І.С. Продаєвич; Одес. нац. юрид. акад. О., 2009. 19 с.

²¹ Продаєвич І.С. Припинення зобов'язання неможливістю його виконання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 /І.С. Продаєвич; Одес. нац. юрид. акад. О., 2009. 19 с.

²² Там само. С. 5.

позадоговірних²³. На думку вченого, «універсальність поняття «випадок» полягає в тому, що воно виступає визначальною категорією при дослідженні понять «непереборна сила» та «форс-мажор», які у своїй сукупності та взаємодії формують зміст цивільно-правової категорії «надзвичайна ситуація»²⁴. І саме поняття «випадок» вживається у ст. 617 ЦК України²⁵.

На нашу думку, поняття «форс-мажор», «непереборна сила», «неможливість виконання зобов'язань», «випадок» та «істотна зміна обставин» мають одну спільну рису – наявність зовнішнього впливу та незалежність від волі особи.

Говорячи про поняття «форс-мажорна обставина» та «істотна зміна обставин», варто сказати, що вони, на нашу думку, співвідносяться як окреме і загальне, адже істотна зміна обставин у приватному праві не обов'язково спричинена форс-мажором. А на думку Н. Марценко та В. Гери за істотної зміни обставин виконання зобов'язань є ускладненим, але можливим, тоді як наявність форс-мажорної обставини виключає виконання зобов'язання повністю²⁶.

Тож ми можемо зробити висновок щодо тотожності понять непереборна сила та форс-мажор та щодо того, що війна може звільнити від відповідальності за невиконання зобов'язань, однак не від самого зобов'язання. Також форс-мажорна обставина є стимулюючим фактором до участі сторін в переговорах та зміни зобов'язань.

1.2. Ознаки форс-мажорних обставин

²³ Братель О.Г. Цивільно-правові наслідки надзвичайних ситуацій: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 /О.Г. Братель. Х., 2003. 20 с.

²⁴ Там само.

²⁵ Цивільний кодекс України. Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, №№ 40-44, ст.356.

²⁶ Марценко Н. С., Гера В. О. Форс-мажор у приватному праві Європейського Союзу та України: порівняльно-правовий аналіз. Південноукраїнський правничий часопис. Проблеми цивільного та господарського права, №4, 2022, ч. 2. С. 151.

Основними критеріями, які відносять конкретну подію до форс-мажорних обставин, є (за ст. 14-1 Закону України «Про торгово-промислові палати»²⁷):

- незалежність від волі учасника правовідносин (неконтрольованість);
- неможливість запобігти таким обставинам;
- неможливість виконання зобов'язання;
- причинно-наслідковий зв'язок між обставинами, що виникли, та неможливістю виконання зобов'язань.

Цими критеріями керуються Торгово-промислова палата України та регіональні торгово-промислові палати при прийнятті рішень про видачу сертифікатів про форс-мажорні обставини. І завдання кожного заявника, хто звертається до будь-якої торгово-промислової палати, довести наявності форс-мажорної обставини і продемонструвати кожен із чотирьох вищенаведених критеріїв. Адже за п. 6.5 Регламенту засвідчення Торгово-промисловою палатою України та регіональними торгово-промисловими палатами форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) «тягар доказування настання форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) несе заявник / зацікавлена особа. Заявник / зацікавлена особа також несе повну відповідальність за достовірність викладених фактів, наданих документів, доказів, даних тощо, вірність завірених нею копій згідно з чинним законодавством України»²⁸. Саме від наявності чи відсутності ознак форс-мажорної обставини залежить, чи видасть торгово-промислова палата сертифікат, який у подальшому слугуватиме доказом для учасника правовідносин. Також за цими ознаками суди оцінюють наявність чи відсутність форс-мажорної обставини у конкретній справі.

²⁷ Закон України «Про торгово-промислові палати в Україні». Закон України від 2 грудня 1997 року № 671/97-ВР. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1998, № 13, ст.52.

²⁸ Регламент засвідчення Торгово-промисловою палатою України та регіональними торгово-промисловими палатами форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили): Рішення Президії ТПП України від 18 грудня 2014 р. №44(5). URL: <http://zakon.golovbukh.ua/regulations/2341/8404/8405/465327/> (дата звернення – 14.10.2024).

Більшість науковців (Братель О., Марценко Н., Гера В., Продаєвич І., Мельник О. та інші) у дефініціях форс-мажору чи форс-мажорної обставини також виділяють вищенаведені ознаки. Тому варто приділити особливу увагу тлумаченню кожного критерію.

Незалежність від волі учасника правовідносин (неконтрольованість)

На нашу думку, цю ознаку варто тлумачити як неможливість конкретного учасника правовідносин впливати на хід подій через обставини, із якими він зіткнувся. У «Юридичній енциклопедії» міститься таке тлумачення ознаки незалежності від волі особи: «Дія факторів, які стали перешкодою виконання зобов'язань, у цьому випадку не лише стосується сторони, що спричинила збитки, а поширюється й на всі або на велику кількість суб'єктів. Неможливість виконання умов договору має бути абсолютною, а не внаслідок створення будь-якою особою (групою осіб, державним органом та ін.) певних перешкод. Законодавством України і договір, практикою до обставин непереборної сили віднесено стихійне лихо (землетрус, повінь, буря, шторм тощо) та інші обставини, які неможливо передбачити чи запобігти їм (або можна передбачити, але неможливо запобігти) при сучасному рівні розвитку науки і людських можливостей»²⁹. Як бачимо, форс-мажорні обставини діляться на дві групи:

- ті, які неможливо передбачити та яким неможливо запобігти;
- ті, які можна передбачити, але яким неможливо запобігти.

Тобто ознака незалежності від волі особи – це, перш за все, неможливість вчиняти будь-які дії, які могли б запобігти небажаним наслідкам.

Також варто зауважити, що із форс-мажором зазвичай стикається певна група осіб (наприклад, жителі міста Маріуполя в 2022 році, жителі будинка, в який влучила ракета тощо).

Ще існує поняття юридичного форс-мажору – це «рішення вищих державних органів (заборона експорту чи імпорту, валютні обмеження тощо),

²⁹ Форс-мажор. URL: <https://leksika.com.ua/11860823/legal/fors-mazhor> (дата звернення: 01.03.2025).

війни, революції, повстання, масові заворушення, терорист, акт, блокаду, страйк, локаут, саботаж та ін.»³⁰. Фактично прийняття нормативно-правових актів теж є обставиною, якій важко запобігти. Однак можна передбачити її настання, наприклад, прослідкувати за ходом розгляду законопроекту.

До форс-мажорних обставин також не належить комерційний ризик (наприклад, зміна цін, валют, курсів, труднощі у зв'язку з несприятливою кон'юнктурою ринку і т. п.)³¹, адже учасники правовідносин перед підписанням договорів не виключають ймовірності його настання та мають можливість реагувати на ситуацію.

Неможливість запобігти форс-мажорним обставинам

Ця ознака тісно пов'язана із незалежністю від волі особи. На нашу думку, її варто інтерпретувати як неможливість докласти будь-яких зусиль (наприклад, досягнень технічного прогресу, медицини, використання засобів комунікації і тому подібне) для усунення несприятливих наслідків. Як вже зазначалося в попередньому пункті, не має значення, чи міг конкретний учасник правовідносин передбачити настання форс-мажорної обставини. Ключову роль грає його можливість діяти та впливати на хід подій.

Ю. Денисова у своїй статті наводить приклади життєвих обставин під час коронавірусу, які підпадають під поняття форс-мажор:

- «пов'язані з COVID-19 умови в країні, регіоні, що ставлять під загрозу здоров'я персоналу;
- недоступність персоналу і/або предметів постачання;
- персонал не може подорожувати з метою виконання зобов'язань через закриті кордони, скасовані рейси та інші обмеження в пересуванні»³².

³⁰ Форс-мажор. URL: <https://leksika.com.ua/11860823/legal/fors-mazhor> (дата звернення: 01.03.2025).

³¹ Там само.

³² Денисова Ю. Коронавірус vs бізнес: як визнати COVID-19 форс-мажором у ЗЕД-контрактах. [Mind.ua](https://mind.ua/openmind/20210598-koronavirus-vs-biznes-yakviznati-covid-19-fors-mazhorom-u-zed-kontraktah). 2020. 5 травня. URL: <https://mind.ua/openmind/20210598-koronavirus-vs-biznes-yakviznati-covid-19-fors-mazhorom-u-zed-kontraktah> (дата звернення: 01.03.2025).

У всіх із наведених випадків учасник правовідносин не має можливості діяти та, головне, змінити хід подій. Має місце як загроза життю та здоров'ю людей, так і юридичний форс-мажор (прийняті рішення про обмеження пересування тощо).

Неможливість виконання зобов'язання

Цю ознаку, на нашу думку, варто інтерпретувати як відсутність об'єктивної можливості діяти звичним чином та наявність перешкод через форс-мажорні обставини, що виникли. Тобто має місце об'єктивний фактор та відсутня вина учасника правовідносин, який не виконує свої зобов'язання чи виконує із запізненням.

Наприклад, молода пара запланувала святкування весілля в одному із закладів харчування міста Харкова на 25.02.2022, однак заклад не може надати доступ до приміщення через масову загрозу життю громадян внаслідок російської агресії.

Причинно-наслідковий зв'язок між обставинами, що виникли, та неможливістю виконання зобов'язань

За ч. 1 ст. 617 Цивільного кодексу України: «Особа, яка порушила зобов'язання, звільняється від відповідальності за порушення зобов'язання, якщо вона доведе, що це порушення сталося внаслідок випадку або непереборної сили»³³.

Варто розмежувати поняття «випадок» і «непереборна сила». Перше застосовується переважно до деліктних правовідносин, це заподіяння шкоди без наявності вини. А непереборна сила/ форс-мажор/ форс-мажорна обставина – це категорії, що відносяться до договірних правовідносин³⁴.

Без наявності причинно-наслідкового зв'язку між конкретною обставиною та невиконанням зобов'язання компетентні державні органи (суди,

³³ Цивільний кодекс України. Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, №№ 40-44, ст.356.

³⁴ Церковна О. В. Особливості випадку та непереборної сили як підстав звільнення від цивільно-правової відповідальності. Проблеми цивільного та господарського права. № 3, 2015. С. 95 – 97. URL: <http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2015/3/31.pdf> (дата звернення: 01.03.2025).

торгово-промислової палати) доходять висновку про відсутність форс-мажору та невиконання зобов'язань сторонами з інших причин.

Наприклад, якщо власник приміщення на прифронтовій території не надав приміщення в користування, він може послатися на форс-мажорну обставину, а якщо така ж ситуація сталася в Ужгороді, та приміщення неушкоджене, то ніякого причинно-наслідкового зв'язку між невиконанням зобов'язань і форс-мажорною обставиною немає.

Нині існує спірне питання щодо застосування Листа³⁵ торгово-промислової палати України № 2024/02.0-7.1 від 28 лютого 2022 року, який є занадто загальним та зазначає, що воєнний стан є підставою для невиконання зобов'язань. В результаті його стали тлумачити занадто широко, у тому числі щодо правовідносин, на які фактично не вплинув воєнний стан.

Відповідь на запитання про порядок застосування Листа³⁶ торгово-промислової палати України № 2024/02.0-7.1 від 28 лютого 2022 року дає Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 17.08.2022 у справі № 922/854/21, яка зазначає що недостатньо посилання на цей лист, а має бути доведено причинно-наслідковий зв'язок між конкретною форс-мажорною обставиною та невиконанням зобов'язання³⁷.

Можемо зробити висновок, що наведені вище чотири ознаки (незалежність від волі учасника правовідносин (неконтрольованість); неможливість запобігти таким обставинам; неможливість виконання зобов'язання; причинно-наслідковий зв'язок між обставинами, що виникли, та

³⁵ Листа Торгово-промислової палати України № 2024/02.0-7.1 від 28 лютого 2022 року. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/mus36779?an=1> (дата звернення – 14.10.2024).

³⁶ Листа Торгово-промислової палати України № 2024/02.0-7.1 від 28 лютого 2022 року. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/mus36779?an=1> (дата звернення – 14.10.2024).

³⁷ Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 17.08.2022 у справі № 922/854/21. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/105793167?utm_source=jurliga.ligazakon.net&utm_medium=news&utm_content=jl01&ga=2.193622189.1239606201.1741986478-93469029.1675939506#_gl=1*1hvogzt*_gcl_au*MzY3MTO0NiA5LjE3NDE2MzE5OTE. (дата звернення: 01.03.2025).

Форс-мажор: факт, який потрібно доводити чи універсальна індульгенція. 10 березня 2023. URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/215921_fors-mazhor-fakt-yakiv-potrбно-dovoditi-chi-universalna-ndulgentsya (дата звернення: 01.03.2025).

неможливістю виконання зобов'язань) лежать в основі прийняття рішень торгово-промисловими палатами про видачу сертифікатів про форс-мажорні обставини та українськими судами в разі наявності спорів.

1.3. Сфера застосування положень про форс-мажорні обставини

Форс-мажорна обставина – це категорія, що може застосовуватися як у публічно-правових, так і в приватноправових відносинах (переважно щодо договірних зобов'язань).

Лист Торгово-промислової палати України № 2024/02.0-7.1 від 28 лютого 2022 року, який підтверджує, що військова агресія російської агресії проти України є форс-мажорною обставиною, зазначає про можливість його застосування «для суб'єктів господарської діяльності та/або фізичних осіб по договору, окремим податковим та/чи іншим зобов'язанням/обов'язком, виконання яких/-го настало згідно з умовами договору, контракту, угоди, законодавчих чи інших нормативних актів і виконання відповідно яких/-го стало неможливим у встановлений термін внаслідок настання таких форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили)»³⁸.

Ця цитата підтверджує широку сферу застосування даного листа та необмежену кількість випадків, яких може стосуватися лист.

Наведемо кілька прикладів застосування форс-мажору у публічному праві:

1. Податковий кодекс України говорить про те, що безнадійною заборгованістю є в тому числі заборгованість, стягнення якої стало неможливим у зв'язку з дією обставин непереборної сили, стихійного лиха (форс-мажорних обставин), підтверджених у порядку, передбаченому законодавством [тобто сертифікатом торгово-

³⁸ Листа Торгово-промислової палати України № 2024/02.0-7.1 від 28 лютого 2022 року. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/mus36779?an=1> (дата звернення – 14.10.2024).

промислової палати] (за пп. ж п. 14.1.11 Податкового кодексу України)³⁹.

Форс-мажорні обставини можуть застосовуватися у випадках несплати чи затримки у сплаті податків і зборів. Так у лютому 2022 року вагома частина бізнесів не мали змогу сплачувати податки через воєнний стан, тому застосування положень про непереборну силу є виправданим.

2. Порядок мобілізації та несення військової служби

У Законі України «Про військовий обов'язок і військову службу» перешкода стихійного характеру є поважною причиною для неприбуття за повісткою та несвоечасної постановки на військовий облік⁴⁰.

Проте у даній магістерській роботі ми зосереджуємося на приватноправових відносинах (переважно на зобов'язаннях, що випливають із договорів). А також Лист Торгово-промислової палати України № 2024/02.0-7.1 від 28 лютого 2022 року не виключає можливість його застосування і щодо зовнішньоекономічних контрактів.

Вищезазначений Лист Торгово-промислової палати України № 2024/02.0-7.1 від 28 лютого 2022 року поширюється і на суб'єктів господарювання, і на фізичних осіб, які є учасниками договірних відносин.

Науковиця І. Продаєвич у своїй дисертаційній роботі говорила про неможливість виконання зобов'язань через зовнішні фактори у різних правових системах: «при вирішенні питання про долю зобов'язання при неможливості виконання, що виникла після укладення договору в англійському праві використовується доктрина «даремності договору», у французькому праві – доктрини про «форс-мажор» та «неперебачуваності», в американському праві – доктрина звільнення від відповідальності за невиконання внаслідок комерційної нездійсненності, в німецькому праві – доктрини «відпадання

³⁹ Податковий кодекс України: Закон України від 2 грудня 2010 № 2755-VI. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2011, № 13-14, № 15-16, № 17, ст.112.

⁴⁰ Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25 березня 1992 року № 2232-XII: Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992, № 27, ст.385.

підстав угоди» і «неможливості». Таким чином, усі правові системи в подібних випадках і при певних обставинах передбачають або припинення зобов'язань, або адаптацію договору до обставин, що змінилися»⁴¹.

Варто також звернути особливу увагу на термінологію, що використовується. У законодавстві України як щодо публічно правових, так і щодо приватноправових відносин переважно застосовується термін «непереборна сила», який є близьким за значенням до термінів «форс-мажор» та «форс-мажорна обставина» (які походять з французької правової системи). Однак у Законі України «Про торгово-промислові палати в Україні» використовується термін «форс-мажорна обставина». І дефініція, використана у ч. 2 ст. 14-1 Закону України «Про торгово-промислові палати в Україні» також передбачає застосування категорії «форс-мажорна обставина» до широкої сфери правовідносин⁴².

Можемо зробити висновок, що категорія «форс-мажорна обставина» застосовується переважно до приватноправових (договірних) відносин, однак не виключається її застосування також і в публічному праві. Адже непередбачувані обставини (війна, карантин та інші) впливають на строки та можливість виконання обов'язків, які передбачені не тільки договорами, а й іншими нормативно-правовими актами (законодавство про оподаткування, про військову службу тощо).

Висновки до розділу 1

Питання форс-мажорних обставин у приватноправових відносинах регулюється Цивільним кодексом України, Законом України «Про торгово-промислові палати в Україні» та Регламентом засвідчення Торгово-промисловою палатою України та регіональними торгово-промисловими

⁴¹ Продаєвич І.С. Припинення зобов'язання неможливістю його виконання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 /І.С. Продаєвич; Одес. нац. юрид. акад. О., 2009. С. 6.

⁴² Закон України «Про торгово-промислові палати в Україні». Закон України від 2 грудня 1997 року № 671/97-ВР. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1998, № 13, ст.52.

палатами форс-мажорних обставин. Окремо можна виділити нормативно-правові акти Торгово-промислової палати України, присвячені подіям повномасштабного вторгнення (лист №2024/02.0-7.1 від 28 лютого 2022 року).

Законодавство України відносить війну до форс-мажорних обставин. Нормативно-правовими актами України та міжнародними договорами визначено такі критерії належності обставини до форс-мажору: незалежність від волі учасника правовідносин (неконтрольованість); неможливість запобігти таким обставинам; неможливість виконання зобов'язання; причинно-наслідковий зв'язок між обставинами, що виникли, та неможливістю виконання зобов'язань. Ці ознаки лежать в основі дефініцій, передбачених законодавством України та міжнародними договорами. Торгово-промислові палати та суди України спираються на вищенаведені критерії при відповіді на питання, чи є в конкретній ситуації форс-мажорна обставина, чи ні.

Законодавець ототожнює поняття «форс-мажорна обставина» та «непереборна сила», їх можна вважати синонімічними. Наявність форс-мажорних обставин звільняє від відповідальності за невиконання зобов'язань, однак не від самих зобов'язань. Форс-мажорна обставина по факту виступає стимулюючим фактором до перегляду наявних зобов'язань та їх зміни для учасників правовідносин.

«Форс-мажорна обставина» є поняттям, яке застосовується до договірних правовідносин (у приватному праві). Однак не виключається її застосування в публічному праві, адже форс-мажорні обставини (наприклад, карантин, війна, стихійне лихо) впливають на виконання інших конституційних обов'язків (сплата податків, несення військової служби тощо), а не тільки на виконання зобов'язань за договором. А торгово-промислові палати можуть видати сертифікати для будь-якого учасника (і фізичної особи, і фізичної особи-підприємця, і юридичної особи) для застосування в будь-якій галузі перед контрагентами чи компетентними органами.

Поняття «форс-мажор» застосовується переважно до договірних правовідносин, тоді як поняття «непереборна сила» застосовується як до договірних, так і до позадоговірних.

РОЗДІЛ 2

ВІЙНА ЯК ФОРС-МАЖОРНА ОБСТАВИНА В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ ТА ПРАВІ ОКРЕМИХ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

2.1. Положення міжнародних актів про війну як форс-мажорну обставину

Поняття «форс-мажору» походить із французького права. Наявність форс-мажорних обставин є підставою звільнення від відповідальності за невиконання зобов'язань в більшості країн світу. Її також прописують у міжнародних договорах, і ця підстава застосовується і щодо міжнародних комерційних контрактів, і щодо правовідносин з іноземним елементом.

Як зазначає практикуючий юрист І. Шевченко: «З початком російського вторгнення поняття форс-мажору стало чи не найбільш вживаним правовим терміном в обігу українських підприємців. І це зрозуміло, адже воєнні дії негативно вплинули на більшість налагоджених в минулому бізнес-процесів. Через порушення логістики, дефіцит палива та інші чинники масово порушувались строки виконання зобов'язань за договорами навіть на територіях, на яких не було прямих бойових зіткнень»⁴³. Перш за все, із форс-мажорними обставинами зіткнулися українські продавці та постачальники товарів із тимчасово окупованих територій та територій, де тривають бойові дії, та близьких до місць проведення бойових дій.

На жаль, невиконання міжнародних зобов'язань, навіть із поважних причин, негативно впливає на імідж країни в цілому та призводить до збитків великих і середніх бізнесів. «Закриті порти та зруйнованих логістичні ланцюжки, віялові та позапланові відключення електропостачання та регулярні

⁴³ Шевченко І. Форс-мажор під час виконання міжнародних контрактів. 03.01.2023. Рубрика «Новини». Джерело – «Юридична практика». URL: <https://pravo.ua/fors-mazhor-pry-vykonanni-mizhnarodnykh-kontraktiv/> (дата звернення: 14.10.2024).

повітряні тривоги перешкоджають, крім іншого, виконанню міжнародних контрактів. Це, своєю чергою, ставить підприємців в особливо неприємне становище, адже правила валютного контролю під час війни не стали менш жорсткими, і 0,3 відсотка від суми неодержаних грошових коштів або від вартості недопоставленого товару нараховуються так само, як було й в мирні часи. Навпаки, для операцій, що мали місце після 05.04.2022 року, граничний строк розрахунків було скорочено вдвічі, до 180 днів»⁴⁴. Саме до таких правовідносин і застосовуються угоди про міжнародні комерційні контракти.

Конвенція ООН Про договори міжнародної купівлі-продажу товарів 1980 року у ст. 79 зазначає, що «сторона не несе відповідальності за невиконання будь-якого із своїх зобов'язань, якщо доведе, що воно було викликане перешкодою поза її контролем і що від неї нерозумно було очікувати прийняття до уваги цієї перешкоди під час укладення договору або уникнення чи подолання цієї перешкоди чи її наслідків»⁴⁵. Прямо поняття «форс-мажор» не вживається, однак зміст статті є близьким за значенням до цього терміна. Акцентується увага саме на критерії «поза волею учасника правовідносин», що означає неможливість передбачити настання такої обставини та протидіяти їй.

У цій Конвенції зазначається, що звільнення від відповідальності здійснюється лише на період існування непередбачуваних обставин, та про обов'язок якнайшвидше повідомити контрагента про виникнення форс-мажору. Конвенція ООН Про договори міжнародної купівлі-продажу товарів 1980 року набула чинності для України 1 лютого 1991 року, а отже поширюється на правовідносини купівлі-продажу, учасником яких є будь-який український бізнес (суб'єкт господарювання)⁴⁶ та суб'єкти господарювання інших країн, що ратифікували дану Конвенцію.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Конвенція ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11 квітня 1980 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_003#Text (дата звернення: 14.10.2024).

⁴⁶ Там само.

Також положення про форс-мажорні обставини містяться в Принципах УНІДРУА 2016 року (стаття 7.1.7 про форс-мажор). У цій нормі акцентується увага на існуванні саме обставини поза контролем учасників правовідносин, а також говориться про вільний вибір сторін щодо подальших дій. Так учасники можуть припинити контракт, призупинити виконання зобов'язання чи вимагати сплати відсотків з належних грошових сум⁴⁷.

Це положення перегукується із принципом свободи контракту (сторони вільні укладати контракт та визначати його зміст – стаття 1.1 Принципів УНІДРУА 2016 року)⁴⁸.

Форс-мажор як підстава для уникнення відповідальності за невиконання чи несвоєчасне виконання зобов'язань також міститься в Принципах європейського контрактного права. Однак у цьому джерелі використовується поняття перешкоди (за статтею 8: 108). Перешкода обов'язково мусить бути поза волею особи: щоб її неможливо було передбачити та/або уникнути чи подолати (її чи її наслідки)⁴⁹.

«Принципи [Принципи європейського контрактного права] є так званим квазінормативним актом, джерелом «м'якого приватного права» Європейського Союзу. Їх практичне значення полягає у тому, що в силу ст. 627 Цивільного кодексу України, а також ст. 1:101 (Застосування Принципів), 1:102 (Свобода договору) Принципів, українські суб'єкти господарювання можуть використовувати у своїх договорах положення Принципи європейського контрактного права, які вперше були перекладені українською мовою [...]. Використовувати положення Принципів європейського договірнього права можна як щодо міжнародних транзакцій, так і у внутрішньому торговельному обороті»⁵⁰. Тобто дане джерело має рекомендаційний характер.

⁴⁷ Принципи УНІДРУА в редакції 2016 року. URL: <https://www.lawanalytics.top/pages/uni/non-performance> (дата звернення: 14.10.2024).

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Принципи європейського контрактного права. URL: <https://www.lawanalytics.top/pages/pecl/nonperformance> (дата звернення: 14.10.2024).

⁵⁰ Васильєва В., Зеліско А. Принципи європейського договірнього права. Договір про сплату членських внесків у громадських об'єднаннях. Збірник наукових статей. С. 172 – 181.

В ідеалі для учасників міжнародних комерційних контрактів не тільки визначити, як саме підтверджується наявність форс-мажору (за правилами якої держави) та як повідомити контрагента про неможливість виконання зобов'язання з цих причин, а й передбачити варіанти подальших дій, оптимальні для сторін, на випадок форс-мажору. Це дозволить уникнути правової невизначеності. А також важливо визначити, право якої з держав (кого з учасників) підлягає застосуванню (відповідно до норм закону України «Про міжнародне приватне право» сторони можуть на свій розсуд обрати право, що застосовується до договірних відносин)⁵¹.

Як можна побачити, усі акти міжнародного права в положеннях норм акцентують увагу саме на вольовому критерії форс-мажорної обставини (перешкоди): неможливості передбачити обставину чи неможливість запобігти їй (чи її негативним наслідкам для сторін). І війна відповідно до цих критеріїв може вважатися форс-мажором. Проте варто брати до увагу не війну в цілому, а окрему подію (обстріл, бойові дії тощо).

Тож можемо зробити висновок, що міжнародні конвенції передбачають загальні правила уникнення відповідальності за невиконання чи несвоєчасне виконання зобов'язань на підставі форс-мажору і слугують орієнтиром для учасників правовідносин з іноземним елементом. І події війни також підпадають під ознаки форс-мажору, що містяться в цих актах. Однак вони не є єдиним джерелом у спірній ситуації та сторони додатково визначають, яке право (якої саме країни) підлягає застосуванню. Адже правила визнання обставин форс-мажором в конкретній державі та порядок повідомлення контрагентів у різних країнах може різнитися.

2.2. Законодавство зарубіжних країн щодо визнання подій війни форс-мажором

Україна станом на сьогодні зіткнулася із повномасштабним вторгненням, яке не дозволило багатьом учасникам правовідносин виконати свої зобов'язання. Законодавство нашої держави не дає однозначної відповіді на ряд запитань, тож варто проаналізувати підходи до процедури визнання обставин форс-мажором у зарубіжних країнах та особливості тлумачення категорії «форс-мажорні обставини» їх судами.

«Суд Європейського Союзу підкреслює, що поняття форс-мажорних обставин застосовується, коли є незвичайні та непередбачувані обставини, сторонні для суб'єкта, який їх вимагає, і наслідків яких неможливо було уникнути, незважаючи на застосування належної обережності (рішення у справах «*Société Pipeline Méditerranée et Rhône (SPMR) v Administration des douanes et droits indirects and Direction nationale du renseignement et des enquêtes douanières (DNRED)*», «*Eurofit SA v Bureau d'intervention et de restitution belge (BIRB)*»)»⁵². Верховний суд також висловлював необхідність застосування таких критеріїв щодо того, чи є ситуація форс-мажором у своїх правових позиціях⁵³. Тобто що в Україні, що в країнах ЄС за основу беруться незалежність від волі учасника правовідносин і неможливість запобігти певним негативним наслідкам.

У країнах ЄС війна також вважається форс-мажорною обставиною та звільняє від відповідальності за невиконання зобов'язань, однак не звільняє від

⁵² Eurofit SA v Bureau d'intervention et de restitution belge (BIRB). Case C-99/12 / European Court of Justice. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62012CJ0099> (дата звернення – 14.10.2024).

Handy C. No Act of God Necessary: Expanding Beyond Louisiana's Force Majeure Doctrine to Imprévision. *Louisiana Law Review*. 2019. Vol. 79. Iss. 1. P. 241–280. URL: <https://digitalcommons.law.lsu.edu/lalrev/vol79/iss1/10> (дата звернення – 14.10.2024).

Марценко Н. С., Гера В. О. Форс-мажор у приватному праві Європейського Союзу та України: порівняльно-правовий аналіз. Південноукраїнський правничий часопис. Проблеми цивільного та господарського права, №4, 2022, ч. 2. С. 151.

⁵³ Постанова Верховного суду від 25 січня 2022 року у справі № 904/3886/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102797678> (дата звернення – 14.10.2024).

виконання⁵⁴. У Німеччині застосовується концепція зміни зобов'язання у разі неможливості його виконання: при форс-мажорі сторона повністю звільняється від виконання зобов'язання на час таких обставин, а при істотній зміні обставин сторони замінюють зобов'язання за концепцією зміни балансу (яка застосовується до довгострокових контрактів). Війна в Німеччині – підстава до застосування законодавства про форс-мажор⁵⁵.

У Франції використовується така законодавча термінологія як «непереборна сила» та «форс-мажор»⁵⁶. «Форс-мажор у цивільному праві Франції розуміється як подія, що перешкоджає виконанню зобов'язання боржником»⁵⁷. Цивільний кодекс Франції визначає такі критерії форс-мажору:

- невідворотність;
- непередбачуваність;
- поза контролем особи⁵⁸.

У країнах ЄС немає чітко визначеного переліку форс-мажорних обставин, однак є ряд критеріїв, якими керуються суди при вирішенні справ.

Держави англосаксонської правової сім'ї використовують доктрину фрустрації, яка включає три піддоктрини: труднощів, розчарування та розладу мети контракту⁵⁹. Тобто договір іде не за основним передбачуваним сценарієм

⁵⁴ Марценко Н. С., Гера В. О. Форс-мажор у приватному праві Європейського Союзу та України: порівняльно-правовий аналіз. Південноукраїнський правничий часопис. Проблеми цивільного та господарського права, №4, 2022, ч. 2. С. 152.

⁵⁵ Там само. С. 151 – 152.

⁵⁶ Там само. С. 151 – 152.

⁵⁷ Марценко Н. С., Гера В. О. Форс-мажор у приватному праві Європейського Союзу та України: порівняльно-правовий аналіз. Південноукраїнський правничий часопис. Проблеми цивільного та господарського права, №4, 2022, ч. 2. С. 151 – 152.

French Civil Code. URL: <https://www.trans-lex.org/601101/ /french-civil-code-2016/> (дата звернення – 14.10.2024).

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Berger K., Behn D. *Force Majeure and Hardship in the Age of Corona: A Historical and Comparative Study*. *McGill Journal of Dispute Resolution*. 2019–2020. Vol. 6. № 4. P. 78–130. URL: <https://mjdrrdm.ca/files/sites/154/2020/07/Berger-and-Behn-Force-Majeure-and-Hardship-in-the-Age-of-Corona-1.pdf> (дата звернення – 14.10.2024).

Марценко Н. С., Гера В. О. Форс-мажор у приватному праві Європейського Союзу та України: порівняльно-правовий аналіз. Південноукраїнський правничий часопис. Проблеми цивільного та господарського права, №4, 2022, ч. 2. С. 151 – 153.

(виконання зобов'язання), а за сценарієм впливу на результат інших зовнішніх обставин.

Як зазначають Л. Музика та Г. Лисенко, «поняття «форс-мажору» хоча формально і може бути присутнім у контрактах, укладених за англійським правом, проте саме на рівні законодавства та судової практики форс-мажором вважатимуться лише такі обставини, які прямо передбачені контрактом. Мається на увазі, що форс-мажорні обставини мають бути прямо зазначені у контракті, і у разі їхнього не зазначення у контракті – суд не прийматиме до уваги аргументи щодо неможливості виконання чи невиконання зобов'язання з огляду на наявність форс-мажорних обставин»⁶⁰. Тобто щоб війну можна було визнати форс-мажорною обставиною, має бути пряма вказівка в договорі на це.

Можна зробити висновок, що, на відміну від України, країни ЄС не намагаються створити переліки форс-мажорних обставин і прямо не згадують війну як форс-мажорну обставину. У нас критерії належності обставини до форс-мажору встановлюються судовою практикою, а в них, як правило, прописуються в законодавстві. Варто зазначити, що і Україна, і країни ЄС, і країни англосаксонської правової сім'ї вважають війну форс-мажором за законодавчими критеріями.

Висновки до розділу 2

Міжнародні договори (Конвенція ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11 квітня 1980 року, Принципи УНІДРУА, Принципи європейського контрактного права) акцентують увагу на тому, що форс-мажор є підставою для невиконання зобов'язань. Основною ознакою форс-мажору є відсутність волі осіб та неможливість передбачити ймовірність настання таких обставин та/або запобігти їм. Це джерело право застосовується

⁶⁰ Музика Л. А., Лисенко Г. І. Поняття «force-majeure» за правом України, Великої Британії та США. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, 2024. Серія ПРАВО. Випуск 84: частина 1. С. 339.

сукупно разом із внутрішнім правом держав учасників контрактних правовідносин, є загальним і допоміжним. Варто звернути увагу, що сторони в праві обрати, право якої держави застосовуватиметься до конкретних правовідносин (щодо підтвердження наявності форс-мажору, повідомлення про форс-мажор та подальших дій учасників після настання несприятливих обставин).

Більшість цивілізованих держав у своєму законодавстві визнають форс-мажор (перешкоду, непередбачувану обставину) підставою для невиконання зобов'язання. Країни ЄС та країни англосаксонської правової сім'ї також звертають увагу на такі критерії належності до форс-мажорних обставин як незалежність ситуації від волі особи та неможливість запобігти негативним наслідкам. Тож можемо зробити висновок про подібність підходів України та зарубіжних країн щодо звільнення від відповідальності за невиконання зобов'язань через форс-мажор.

У більшості країн немає чіткого переліку форс-мажорних обставин, але за описом війна підпадає під це поняття та може слугувати підставою для невиконання зобов'язань.

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ ВИЗНАННЯ ВІЙНИ ФОРС-МАЖОРНОЮ ОБСТАВИНОЮ В УКРАЇНІ

3.1. Поняття війни в законодавстві України

Для того, щоб зрозуміти, які події війни можна відносити до форс-мажорних обставин, варто приділити увагу поняттю «війна». Нині діє правовий режим воєнного стану відповідно до Указу Президента України від 24.02.2022 року № 64/2022 «Про введення воєнного стану України»⁶¹.

Окремо поняття «війна» у законодавстві України не виділяється, є лише термін «воєнний стан». За ч. 1 ст. 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» воєнний стан – «це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень»⁶².

Дане визначення кореспондує із положеннями цивільного законодавства України про форс-мажорні обставини. Так у ч. 2 ст. 14-1 Закону України «Про

⁶¹ Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022 «Про введення воєнного стану України». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397> (дата звернення: 01.04.2024).

⁶² Закон України «Про правовий режим воєнного стану». Закон України від 12 травня 2015 року № 389-VIII. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 28, ст.250.

торгово-промислові палати» у переліку форс-мажорних обставин є збройні конфлікти, дії іноземного ворога, загальна військова мобілізація, військові дії, оголошена та неоголошена війна⁶³. Тобто не обов'язково, щоб держава офіційно оголошувала війну іншій державі, щоб такі обставини вважалися форс-мажором.

Є ряд наукових визначень поняття «війна». Наприклад, за Енциклопедією сучасної України війна – це «соціально-політичне явище, що являє собою одну з форм розв'язування засобами збройного насильства суспільно-політичних, економічних, ідеологічних, національних, територіальних, релігійних та інших суперечностей між державами, народами, націями, класами, соціальними групами»⁶⁴. Наукові дефініції зазвичай є ширшими за змістом, ніж законодавчі. А якщо говорити в контексті форс-мажорних обставин, то, скажімо, ідеологічна боротьба не перешкоджатиме виконанню зобов'язань, лише збройний напад і його загроза.

Також у Законі України «Про оборону України» виділяється поняття «стан війни». У ст. 4 цього закону говориться, що «з моменту оголошення стану війни чи фактичного початку воєнних дій настає воєнний час, який закінчується у день і час припинення стану війни»⁶⁵. При визначенні окремих подій війни форс-мажорними обставинами варто, на нашу думку, прив'язуватися не до фактичної тривалості правового режиму воєнного стану, а до конкретного епізоду, який не дозволяє учаснику правовідносин виконати свої зобов'язання. Це може бути, наприклад, ракетний обстріл м. Суми, який знищив офісне приміщення компанії, яка мала б доставити товар. Водночас обстріл одного регіону України не перешкоджає виконанню зобов'язання в будь-якому іншому.

⁶³ Закон України «Про торгово-промислові палати в Україні». Закон України від 2 грудня 1997 року № 671/97-ВР. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1998, № 13, ст.52.

⁶⁴ Війна. Енциклопедія сучасної України. URL: <https://esu.com.ua/article-34448> (дата звернення: 01.04.2025).

⁶⁵ Закон України «Про оборону України» від 6 грудня 1991 № 1932-XII. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992, № 9, ст.106.

Можемо підсумувати, що основною ознакою поняття війна є наявність збройної агресії проти держави чи її загроза, і такі ситуації в теорії можуть підпасти під поняття «форс-мажорної обставини».

3.2. Процедура визнання війни форс-мажорною обставиною в Україні

Такі обставини, як бойові дії, збройна агресія іноземної держави, окупація територій підпадають за законодавством України під поняття форс-мажорні обставини (або обставини непереборної сили). Однак варто розібратися також із повною процедурою визнання певної події повномасштабного вторгнення форс-мажорною обставиною та повноваженнями торгово-промислових палат України.

Відповідно до ч. 1 ст. 1 Закону України «Про торгово-промислові палати в Україні» торгово-промислова палата є недержавною неприбутковою самоврядною організацією, яка об'єднує юридичних осіб, які створені і діють відповідно до законодавства України, та громадян України, зареєстрованих як підприємці, та їх об'єднання⁶⁶. За ч. 2 ст. 5 цього Закону «торгово-промислові палати створюються на території Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя (регіональні торгово-промислові палати). У межах кожної з цих адміністративно-територіальних одиниць може бути створена лише одна торгово-промислова палата. На території України діє Торгово-промислова палата України»⁶⁷.

Ч. 1 ст. 14-1 цього закону визначає повноваження торгово-промислових палат щодо видачі сертифікатів про форс-мажорні обставини: «Торгово-промислова палата України та уповноважені нею регіональні торгово-

⁶⁶ Закон України «Про торгово-промислові палати в Україні». Закон України від 2 грудня 1997 року № 671/97-ВР. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1998, № 13, ст.52.

⁶⁷ Там само.

промислові палати засвідчують форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили) та видають сертифікат про такі обставини протягом семи днів з дня звернення суб'єкта господарської діяльності за собівартістю. Сертифікат про форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили) для суб'єктів малого підприємництва видається безкоштовно»⁶⁸. За своєю правовою природою сертифікат є підтвердженням юридичного факту події, яка є форс-мажорною обставиною. Саме на цей документ сторона може посилається задля уникнення передбаченої договором та/ або законом відповідальності за невиконання зобов'язань (п. 3.3 Регламенту засвідчення Торгово-промисловою палатою України та регіональними торгово-промисловими палатами форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили), далі – Регламент)⁶⁹. Повноваження видавати такі сертифікати мають як Торгово-промислова палата України так і регіональні торгово-промислові палати (п. 3.3 та 3.4 вищезазначеного Регламенту)⁷⁰.

Тож при наявності судового спору також може виникнути питання, до компетенції якої саме торгово-промислової палати належить визнання обставин війни форс-мажором. Суд може і не вирішити питання на користь сторони через недотримання передбаченої законодавством процедури та не прийняти сертифікат як доказ.

Відповідно до розділу 6 вищезазначеного Регламенту заінтересована особа подає до відповідної торгово-промислової палати заяву на засвідчення форс-мажорних обставин (зразок заяви прикріплюємо в Додатках до магістерської роботи). За п. 6.2 Регламенту форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили) засвідчуються за заявою зацікавленої особи по кожному

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Регламент засвідчення Торгово-промисловою палатою України та регіональними торгово-промисловими палатами форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили): Рішення Президії ТПП України від 18 грудня 2014 р. [URL: http://zakon.golovbukh.ua/regulations/2341/8404/8405/465327/](http://zakon.golovbukh.ua/regulations/2341/8404/8405/465327/) (дата звернення – 14.10.2023).

⁷⁰ Там само.

окремому договору, контракту, угоді тощо⁷¹. Тобто має бути чітко визначено зобов'язання, яке не було виконано через наявність форс-мажорних обставин.

За п. 6.4 Регламенту мають бути надані такі документи та інформація:

«1) належним чином (за підписом відповідальної особи і печаткою заявника) завірена копія договору, контракту, угоди тощо (з усіма додатками, змінами та доповненнями, специфікаціями, якщо такі були укладені), копія нормативного акта, яким передбачено зобов'язання, документ, що підтверджує його періодичність, термін настання, обсяг;

2) дані заявника про обсяг виконаних зобов'язань за договором, контрактом, угодою тощо або відповідно до акта органів державної влади;

3) дані заявника про невиконані зобов'язання за договором, контрактом, угодою тощо або відповідно до акта органів державної влади, які неможливо виконати через настання форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили); документ, що підтверджує повідомлення іншої сторони про настання форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили);

4) оригінали документів компетентних державних органів, що підтверджують факт обставин, на які посилається заявник, день їх настання [...]»⁷². На підтвердження обставин війни відповідно до п. 4 можуть бути надані такі документи відповідно до Регламенту підтвердження Міністерства оборони, Ради національної безпеки і оборони України, Інформаційного Центру АТО про воєнні дії, проведення антитерористичних операцій на певних територіях та документи інших державних органів⁷³.

Відповідно до п. 6.5 Регламенту тягар доказування настання форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) несе заявник / зацікавлена особа⁷⁴. Однак на практиці у зв'язку з наявністю воєнного стану можуть виникнути проблеми з доведенням. Адже не всі заявники мають змогу оперативно подати заявку до торгово-промислової палати через наявність

⁷¹ Там само.

⁷² Там само.

⁷³ Там само.

⁷⁴ Там само.

бойових дій. Існує також проблема із визнанням доказів, адже не факт, що буде документ компетентного державного органу, наприклад, про бойові дії. Це свідчить про те, що проблема надмірної бюрократизації процедури визнання обставин форс-мажором все ще існує.

Відповідно до п. 6.9. Регламенту посадові особи торгово-промислових палат приймають рішення про визнання обставин форс-мажором на основі таких критеріїв:

- «надзвичайність таких обставин (носять винятковий характер і знаходяться за межами впливу сторін);
- непередбачуваність обставин (їх настання та наслідки неможливо було передбачити, зокрема, на момент укладення відповідного договору, перед терміном настання зобов'язання або до настання податкового обов'язку);
- невідворотність (непереборність) обставини (неминучість події та/або її наслідків);
- причинно-наслідковий зв'язок між обставиною/подією і неможливістю виконання заявником своїх конкретних зобов'язань (за договором, контрактом, угодою, законом, нормативним актом, актом органів місцевого самоврядування тощо)»⁷⁵.

Також Регламент передбачає процедуру оскарження відмови у видачі сертифіката. Заявник може оскаржити відмову у видачі сертифіката щодо висновку про відсутність форс-мажорних обставин або відсутність причинно-наслідкового зв'язку між форс-мажорними обставинами (обставинами непереборної сили) і невиконанням зобов'язання протягом 30 (тридцяти) календарних днів з дати отримання відмови до Регламентного комітету Торгово-промислової палати України (розділ 6 Регламенту)⁷⁶.

⁷⁵ Регламент засвідчення Торгово-промисловою палатою України та регіональними торгово-промисловими палатами форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили): Рішення Президії ТПП України від 18 грудня 2014 р. URL: <http://zakon.golovbukh.ua/regulations/2341/8404/8405/465327/> (дата звернення – 14.10.2024).

⁷⁶ Там само.

Учасники правовідносин, які підписали ряд договорів, угод та контрактів не знали та не могли знати про те, що буде повномасштабне вторгнення. Це одна з небагатьох за історію незалежності України ситуація, коли виникла масова потреба у визнанні певних обставин форс-мажором.

28 лютого 2022 року Торгово-промислова палата України видала лист №2024/02.0-7.1 про те, що військова агресія російської федерації проти України є форс-мажорною обставиною⁷⁷. Документ мав на меті спрощення процедури, оскільки не всі в умовах повномасштабного вторгнення мали доступ до послуг Торгово-промислових палат. Його видання зумовлено тим, що учасники правовідносин масово зіткнулися із такою проблемою.

Однак якщо розглядати це в нинішніх умовах, коли учасники правовідносин вже адаптувалися до нових умов, виникає більше питань, ніж відповідей. Адже, наприклад, неможливість експлуатації приміщення в Донецькій області та Львівській із посиланням на наявність російської агресії – це дві різні ситуації.

Юристка А. Мельніченко надає роз'яснення щодо застосування вищезазначеного листа: «Сам факт введення воєнного стану не є підставою для відстрочки чи невиконання зобов'язання. Обставини, які виникли у зв'язку з війною мають безпосередньо впливати на можливість підприємства виконати свій обов'язок. Крім того, не слід забувати про так звані «комерційні ризики», які не відносяться до форс-мажору»⁷⁸. Вона наводить такий приклад: якщо постачальник не може довести товар через те, що склад знаходиться на території бойових дій – це форс-мажор, а якщо він не може довести товар через відмову чи відсутність постачальника – це комерційний ризик⁷⁹.

⁷⁷Лист Торгово-промислової палати України № 2024/02.0-7.1 від 28 лютого 2022 року. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/mus36779?an=1> (дата звернення – 14.10.2024).

⁷⁸ Мельніченко А. Війна як форс-мажорна обставина. Як бути з договірними зобов'язаннями? Юридична фірма Vargen. 2022. 9 травня. URL: <https://bargen.com.ua/2022/05/09/v%D1%96ina-vak-fors-mazhorna-obstavina-vak-buti-z-dogov%D1%96nimi-zobovyazanniami/> (дата звернення: 01.03.2025).

⁷⁹ Там само.

Як зазначалося, у судовій практиці було виокремлено такі ознаки форс-мажорних обставин:

- вони не залежать від волі учасників правовідносин;
- мають надзвичайний характер;
- є невідворотними;
- унеможливають виконання зобов'язання за цих конкретних умов⁸⁰.

Тобто наявність чи відсутність цих обставин підтверджується судовим рішенням у кожному конкретному випадку.

Можна зробити висновок про те, що торгово-промислові палати України є органами, які уповноважені засвідчувати юридичний факт виникнення форс-мажорних обставин. За умов початку повномасштабного вторгнення було прийнято Лист Торгово-промислової палати України № 2024/02.0-7.1 від 28 лютого 2022 року, який мав на меті спростити процедуру, однак спричинив ще більшу плутанину та збільшив ймовірність виникнення зловживань.

3.3. Повноваження торгово-промислових палат щодо визнання подій війни форс-мажорними обставинами

Інституціями, які підтверджують наявність чи відсутність форс-мажорних обставин у конкретному випадку, є торгово-промислові палати (Торгово-промислова палата України та регіональні торгово-промислові палати).

⁸⁰ Судова практика щодо застосування форс-мажору для бізнесу під час війни. Микола Максимов. 10 березня 2024. URL: https://biz.ligazakon.net/analytics/217823_sudova-praktika-shchodo-zastosuvannya-fors-mazhoru-dlya-bznesu-pd-chas-vyni#:~:text=%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B5%20%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D0%B2%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE%20%D0%B2%D0%B8%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D1%94%20%D1%84%D0%BE%D1%80%D1%81%2D%D0%BC%D0%B0%D0%B6%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%BC.%2C%20%D0%B2%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D1%96%20%D0%B4%D1%96%D1%97%2C%20%D0%BD%D0%B5%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D1%88%D0%B5%D0%BD%D0%B0%20%D0%B2%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B0 (дата звернення – 14.10.2024).

Постанова Верховного суду від 25 січня 2022 року у справі № 904/3886/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102797678> (дата звернення – 14.10.2024).

Як говориться в Статуті Торгово-промислової палати України 2010 року (п. 1.1), «Торгово-промислова палата України є недержавною неприбутковою самоврядною організацією, яка об'єднує юридичних осіб, які створені і діють відповідно до законодавства України, та громадян України, зареєстрованих як підприємці, та їх об'єднання»⁸¹.

Варто також провести розмежування повноважень Торгово-промислової палати України та регіональних торгово-промислових палат щодо визнання форс-мажором за допомогою таблиці нижче:

Повноваження Торгово-промислової палати України	Повноваження регіональних торгово-промислових палат
<ul style="list-style-type: none"> - здійснює засвідчення форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) відповідно до умов зовнішньоторговельних угод та міжнародних договорів України, норм законодавства, відомчих нормативних актів, а також умов договорів, контрактів, типових договорів, угод тощо між резидентами, в яких безпосередньо передбачено віднесення такої функції до компетенції Торгово-промислової палати України (п. 4.1 Регламенту); - у випадку настання тимчасової перешкоди для регіональної торгово-промислової палати щодо виконання своєї функції із засвідчення форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили), зокрема, відсутність фахівця, окупація 	<ul style="list-style-type: none"> - регіональні торгово-промислові палати здійснюють засвідчення форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) відповідно до умов договорів, контрактів, типових договорів, угод тощо між резидентами, норм законодавства, відомчих нормативних актів, органів місцевого самоврядування, в яких безпосередньо передбачено віднесення такої функції до компетенції регіональних торгово-промислових палат / відповідної регіональної торгово-промислової палати (п. 4.2 Регламенту); - з питань, які віднесені до компетенції Торгово-промислової палати України, надають інформаційно-консультаційні послуги, сприяють зацікавленим

⁸¹ Статут Торгово-промислової палати України. Київ, 2010. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/rada-beb/15%20%20Torhovo-promyslova%20pala/statut-tppu.pdf> (дата звернення: 01.03.2025).

<p>території, настання форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили), дану функцію виконує торгово-промислова палата України або, за її дорученням, інша регіональна торгово-промислова палата, найближча за розташуванням або за спеціалізацією (п. 4.4 Регламенту);</p> <p>- веде єдиний Реєстр сертифікатів, виданих Торгово-промисловою палатою України та регіональними торгово-промисловими палатами, про засвідчення форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) та Реєстр уповноважених осіб (п. 5.1 Регламенту)⁸².</p>	<p>особам у підготовці заявок і формуванні необхідного пакету документів з подальшою передачею цих заявок та документів на розгляд Торгово-промислової палати України (п. 4.3 Регламенту).</p>
--	--

Як бачимо, форс-мажорні обставини, які сталися в конкретному регіоні України (області чи м. Києві), засвідчує конкретна регіональна торгово-промислова палата, а якщо торгово-промислова палата не функціонує з певних причин (наприклад, окупація регіону, загроза бойових дій тощо), засвідченням займається Торгово-промислова палата України. Такий розподіл дозволяє раціонально поділити навантаження між різними торгово-промисловими палатами. Варто зазначити, що підтвердженням форс-мажорних обставин для зовнішньоекономічних контрактів або у випадках, коли обставини трапилися в кількох областях України, займається саме Торгово-промислова палата України.

⁸² Регламент засвідчення Торгово-промисловою палатою України та регіональними торгово-промисловими палатами форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили): Рішення Президії ТПП України від 18 грудня 2014 р. URL: <http://zakon.golovbukh.ua/regulations/2341/8404/8405/465327/> (дата звернення – 14.10.2024).

Одна з вагомих функцій торгово-промислових палат – інформаційно-консультаційна. Так, будь-який власник бізнесу має змогу звернутися до цього органу за додатковими роз'ясненнями щодо видачі сертифікатів і не тільки.

Як зазначається на сайті Торгово-промислової палати України: «На базі ТПП [Торгово-промислової палати] України діють Міжнародний комерційний арбітражний суд, що отримав широке визнання в світі, Морська арбітражна комісія, Третейський арбітражний суд. При Палаті функціонують галузеві комітети підприємців, які проводять незалежну експертизу нормативно-правових актів, що регулюють підприємницьку та зовнішньоекономічну діяльність, а також експертизу з питань, що стосуються прав та інтересів підприємців, готують від імені членів Палати пропозиції органам державної влади щодо їх вдосконалення. ТПП [Торгово-промислова палата] України має своїх 70 представників в 56 країнах світу, підписану 174 міжнародних угоди про співпрацю з іноземними партнерськими організаціями. Виступає засновником і координатором 45 двосторонніх ділових рад»⁸³.

Міжнародні зв'язки торгово-промислових палат дозволяють здійснювати оперативну комунікацію у випадках, коли потрібно підтвердити наявність форс-мажорних обставин для зовнішньоекономічних контрактів і будь-яких інших правовідносин з іноземним елементом.

Можна зробити висновок про те, що торгово-промислові палати поєднують інформаційно-консультаційну функцію та функцію підтвердження юридичних фактів (форс-мажорних обставин).

⁸³ Торгово-промислова палата України. URL: <https://ucci.org.ua/about> (дата звернення: 01.03.2025).

3.4. Судова практика щодо застосування законодавства України про форс-мажорні обставини до подій війни

Судова практика дозволяє внести ясність щодо того, які саме ситуації вважаються форс-мажорними обставинами та які критерії застосовуються у судовій практиці для визначення того, що можна вважати форс-мажором.

Відповідно до Указу Президента України № 64/2022 воєнний стан було введено по всій території України⁸⁴. Лист Торгово-промислової палати України №2024/02.0-7.1 від 28 лютого 2022 року також говорить про те, що форс-мажорною обставиною є російська агресія в цілому⁸⁵. У зв'язку з цим виникає низка питань:

- чи різняться процедура визнання обставин форс-мажором з огляду на відмінні ситуації в різних регіонах України;
- чи достатньо посилання на Лист Торгово-промислової палати України №2024/02.0-7.1 від 28 лютого 2022 року або треба отримувати висновок торгово-промислових палат в кожному конкретному випадку;
- як доводити причинно-наслідковий зв'язок між подіями війни та невиконанням зобов'язання.

Законом України «Про правовий режим воєнного стану» дано таке визначення поняття воєнний стан: «це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі

⁸⁴ Указ Президента України № 64/2022 від 24 лютого 2022 року. Про введення воєнного стану в Україні. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397> (дата звернення – 14.10.2024).

⁸⁵ Лист Торгово-промислової палати України № 2024/02.0-7.1 від 28 лютого 2022 року. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/mus36779?an=1> (дата звернення – 14.10.2024).

збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень» (стаття 1 цього закону)⁸⁶. Про наявність зовнішнього впливу, не контрольованість та неможливість запобігти свідчить обмеження прав і свобод та необхідність вжиття додаткових заходів з боку учасників правовідносин щодо безпеки. Саме безпека є базовою потребою та виходить на перший план у разі наявності критичної ситуації. Тобто без неї неможливий звичний перебіг певних приватноправових відносин.

На нашу думку, варто виокремити серед подій війни:

- бойові дії;
- тимчасову окупацію територій;
- проблеми з комунальними послугами через обстріли (з електроенергією, водопостачанням тощо).

Це найбільш поширені нині ситуації в умовах повномасштабного вторгнення російської федерації. Усі з них виникають поза волею учасників правовідносин і вони не можуть вплинути на їх наявність чи відсутність. А судова практика формує правозастосування щодо того, коли саме ці обставини визнаються форс-мажорними.

Лист Торгово-промислової палати України №2024/02.0-7.1 від 28 лютого 2022 року як доказ

На жаль, багато учасників правовідносин сприйняли цей лист як легальну можливість не виконувати договірні зобов'язання та уникнути за це відповідальності. І саме через наявність таких контрагентів процедура доведення форс-мажорних обставин для тих, хто реально зіткнувся з такими обставинами, буде занадто складною та бюрократизованою. Наприклад, для власників бізнесів із місцезнаходженням у Донецькій, Луганській, Запорізькій,

⁸⁶ Закон України «Про правовий режим воєнного стану». Закон України від 12 травня 2015 року № 389-VIII. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 28, ст.250.

Херсонській та інших областях України, де дійсно ведуться бойові дії. Багато хто з них справді не може фізично подати заяву до Торгово-промислової палати через бойові дії, втратити цінне майно внаслідок обстрілів і так далі.

Як зазначає М. Боярчуков: «Хоча наміри у Торгово-промислової палати України були шляхетними, ефект від оприлюднення вищевказаного листа мав діаметрально протилежні наслідки, аніж очікувалось: ознайомившись із листом Торгово-промислової палати України, досить велика кількість суб'єктів господарювання помилково вирішили, що наслідки впливу форс-мажорних обставин на невиконання зобов'язань у такій екстраординарній ситуації, як війна, застосовуються автоматично, в так званій спрощеній процедурі, у результаті чого не вчиняли юридично значимих дій, здійснення яких, відповідно до усталеної судової практики, є необхідним для звільнення від відповідальності за невиконання зобов'язань»⁸⁷.

У справі № 903/783/22 від 12 грудня 2022 року Господарського суду Волинської області сторона мала заборгованість за послугу з газопостачання та послалася на те, що: «У зв'язку з настанням форс-мажорних обставин, на території здійснення відповідачем господарської діяльності відбувались активні військові дії (Донецькій, Луганській, Чернігівській, Київській областях, та інших), що призвело до значних громадських жертв та руйнувань, що безперечно відобразилось на платоспроможності населення, і як наслідок несплаті побутовими споживачами спожитого природного газу. Ведення воєнного стану на території України та прийняття Закону України № 2479- IX «Про особливості регулювання відносин на ринку природного газу та у сфері теплопостачання під час дії воєнного стану та подальшого відновлення їх функціонування» є достатньою підставою (форс-мажором) для звільнення ТОВ «МЕГАВАТТ ЕНЕРГО» від відповідальності за порушення умов договору»⁸⁸.

⁸⁷Форс-мажор під час війни: судова практика. Максим Боярчуков. Юридична газета, 22 листопада, 2022. URL: <https://vur-gazeta.com/dumka-eksperta/formazhor-pid-chas-vivni-sudova-praktika.html> (дата звернення – 14.10.2024).

⁸⁸Рішення Господарського суду Волинської області від 12 грудня 2022 року у справі № 903/783/22. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/107902646> (дата звернення – 14.10.2024).

Було посилення лише на лист Торгово-промислової палати України №2024/02.0-7.1 від 28 лютого 2022 року без надання будь-яких сертифікатів. Суд зазначив, що цього не достатньо. Лист ТПП від 28.02.2022 № 2024/02.0-7.1, розміщений на веб-сайті ТПП, [...] не може вважатись сертифікатом про форс-мажорні обставини, виданим Торгово-промисловою палатою України відповідачу, і, як наслідок, доказом дії обставин непереборної сили⁸⁹.

До того ж, тут було посилення на те, що бойові дії вплинули на купівельну спроможність населення, спричинили економічну кризу, а не на конкретний наслідок пошкоджень. Причинно-наслідковий зв'язок між обставиною та невиконанням зобов'язання не було доведено. На нашу думку, у даній ситуації мав місце комерційний ризик, а не форс-мажор.

Постанова Касаційного господарського суду від 14 червня 2022 року у справі № 922/2394/21 також підтверджує цю точку зору: «...форс-мажорні обставини не мають преюдиційного характеру, і при їх виникненні сторона, яка посиляється на них як на підставу неможливості належного виконання зобов'язання, повинна довести їх наявність не тільки самих по собі, але і те, що вони були форс-мажорними саме для даного конкретного випадку»⁹⁰. Суди приходять до висновку, що має прослідковуватися чіткий зв'язок між подією і фактом невиконання зобов'язання стороною. Будь-які ситуації невиконання зобов'язань, які сторона прив'язує до війни, хоча невиконання сталося з її вини, не є форс-мажорами. Тобто де хоча б якась імовірність виконання зобов'язання відповідно до можливостей учасника правовідносин існує, форс-мажору немає.

Д. Ганзієнко у своїй статті наводить таку ситуацію: «Візьмемо за приклад невиконання зобов'язань зі сплати оренди торгових приміщень в м. Херсон, який наразі знаходиться на окупованій території, та в м. Рівне. В м. Херсон окупація території та неможливість ведення в таких умовах господарської діяльності з високою долею вірогідності буде підставою звільнення від

⁸⁹ Там само.

⁹⁰ Постанова Верховного суду від 14 червня 2022 року у справі № 922/2394/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104788391> (дата звернення – 14.10.2024).

відповідальності за порушення зобов'язань по оплаті. А ось орендарю в м. Рівне потрібно буде довести суду, що наявність воєнного стану унеможливила використання орендованого приміщення, особливо на фоні закликів влади до бізнесу про відновлення роботи»⁹¹.

Тобто ті ж правовідносини (оренда приміщення) в одній ситуації є форс-мажором, а в іншій ні. Грає роль територіальний критерій та факт наявності чи відсутності бойових дій чи пошкоджень.

Наведемо приклади ситуацій із судової практики. У рішенні у справі № 917/358/22 Східного апеляційного господарського суду від 7 грудня 2022 року про стягнення заборгованості сторона посилалася на лист Торгово-промислової палати України, а також те, що його контрагентом є резидент Республіки Білорусь, тому він не мав змоги внести оплату. Суд прийшов до висновку, що не було доведено наявності форс-мажорних обставин, до того ж, заборгованість виникла ще до настання правового режиму воєнного стану в Україні⁹². До того ж, є багато схожих справ, де заборгованість виникла ще до настання правового режиму воєнного стану і воєнний стан в Україні не був її причиною⁹³.

Можемо зробити висновки, що суд також бере до уваги те, коли саме виникло зобов'язання та чи мала сторона можливість виконати його ще до початку повномасштабного вторгнення. Тобто береться до уваги хронологія подій. Не має значення, чи могла сторона передбачити ймовірність настання форс-мажорної обставини, грає роль тільки можливість в даній ситуації виконати зобов'язання будь-яким доступним для учасника правовідносин способом.

Використання сертифікатів торгово-промислових палат

⁹¹ Форс-мажор під час війни: огляд судової практики. Д. Ганзієнко. 14 червня 2022. URL: https://jurliga.ligazakon.net/analitics/211877_fors-mazhor-pd-chas-vyni-oglvad-sudovo-praktiki (дата звернення – 14.10.2024).

⁹² Постанова Східного апеляційного господарського суду від 7 грудня 2022 року у справі № 917/358/22. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/107862207> (дата звернення – 14.10.2024).

⁹³ Рішення Господарського суду Полтавської області від 18 липня 2022 року у справі № 917/461/22. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/105300793> (дата звернення – 14.10.2024).

Важливим питанням є те, чи дійсно сертифікат торгово-промислової палати є стовідсотковою гарантією звільнення від санкцій за порушення договірних зобов'язань. Господарський суд Дніпропетровської області у рішенні від 21.11.2022 р. по справі № 904/2364/22 висловив таку правову позицію: у разі судового процесу сертифікат торгово-промислової палати є лише одним із доказів, який не має наперед визначеної сили перед іншими доказами, і лише в їх сукупності на підставі наданих доказів суд приймає рішення⁹⁴. Тобто він є бажаним, але не остаточною гарантією наявності того, що учасника правовідносин буде звільнено від санкцій за прострочення виконання зобов'язань, невиконання тощо.

Форс-мажорні обставини чи істотна зміна обставин?

Також актуальна судова практика розмежовує форс-мажорні обставини та істотну зміну обставин як підстави невиконання зобов'язань. У Постанові Касаційного господарського суду Верховного суду від 31.08.2022 у справі № 910/15264/21 «говориться, що форс-мажор (стаття 617 ЦК України) та істотна зміна обставин (стаття 652 ЦК України) – це різні правові ситуації. На відміну від форс-мажору істотна зміна обставин не впливає на строк виконання зобов'язань (не змінює його) і не звільняє сторону від відповідальності за невиконання, а дозволяє припинити таке виконання (розірвання договору) чи змінити умови такого виконання або умови договору в цілому (для досягнення балансу інтересів сторін, який був порушений через істотну зміну обставин)»⁹⁵. Суд наголосив на тому, що попереджати про виникнення форс-мажорних обставин необхідно у передбачений договором строк (навіть, якщо Сертифікат

⁹⁴ Рішення Господарського суду Дніпропетровської області від 21 листопада 2022 р. по справі № 904/2364/22. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/107458559> (дата звернення – 14.10.2024).

Актуальна судова практика щодо форс-мажору під час війни. Business Consulting Academy. URL: <https://www.bca.education/aktualna-sudova-praktika-shodo-fors-mazhoru-pid-chas-vijni/> (дата звернення – 14.10.2024).

⁹⁵ Постанова Касаційного господарського суду Верховного суду від 31.08.2022 у справі № 910/15264/21. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/106078967> (дата звернення: 01.03.2025). Огляд судової практики Касаційного господарського суду у складі Верховного суду (актуальна судова практика). Рішення, внесені до ЄДРСР за липень – серпень 2022 року. С. 16 – 20.

компетентної торгово-промислової палати ще не видано) задля можливості для іншої сторони своєчасно зреагувати на ситуацію та запобігти негативним наслідкам. А якщо таке повідомлення здійснено пізніше, ніж у передбачений Договором строк, сторона більше не може посилається на наявність форс-мажорних обставин⁹⁶.

Тому сторона, яка зіткнулася з форс-мажорними обставинами, має повідомити іншу сторону про це якомога швидше.

Необхідність повідомлення іншої сторони про настання форс-мажору

Також спірною у судовій практиці є правова позиція щодо необхідності повідомлення іншої сторони про наявність форс-мажорних обставин. Північно-західний апеляційний господарський суд в постанові від 27 вересня 2022 року у справі № 924/278/22 вказав, що існування на території України надзвичайних обставин, а саме – введення воєнного стану, що неодмінно впливає на спроможність своєчасного ведення розрахунків та обмежує безперешкодне провадження господарської діяльності, є загальновідомим та нормативно врегульованим⁹⁷. Тому аргумент іншої сторони щодо того, що повідомлення було несвоечасним, є безпідставним.

⁹⁶ Там само. С. 16 – 20.

⁹⁷ Судова практика щодо застосування форс-мажору для бізнесу під час війни. Микола Максимов. 10 березня 2023. URL: https://biz.ligazakon.net/analytics/217823_sudova-praktika-shchodo-zastosuvannya-fors-mazhoru-dlya-bznesu-pd-chas-vvni#:~:text=%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B5%20%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D0%B2%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE%20%D0%B2%D0%B8%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D1%94%20%D1%84%D0%BE%D1%80%D1%81%2D%D0%BC%D0%B0%D0%B6%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%BC.%2C%20%D0%B2%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D1%96%20%D0%B4%D1%96%D1%97%2C%20%D0%BD%D0%B5%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D1%88%D0%B5%D0%BD%D0%B0%20%D0%B2%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B0
https://verdictum.ligazakon.net/document/106449682?utm_source=biz.ligazakon.net&utm_medium=news&utm_content=bizpress01&_ga=2.11710332.950155133.1697522317-93469029.1675939506#_gl=1*15jo34p*_gcl_au*MjEyMjk0MTY0OC4xNjkyNiA3Njcx (дата звернення – 14.10.2024).

Постанова Північно-західного апеляційного господарського суду від 27 вересня 2022 року у справі № 924/278/22. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/106449682> (дата звернення – 14.10.2024).

У рішенні у справі № 904/1250/22 було навпаки зазначено про необхідність своєчасного повідомлення про наявність форс-мажорних обставин⁹⁸. Суд бере до уваги, що статтею 8 Договору, на яку посиляється Відповідач, передбачено обов'язок письмово, не пізніше 10 діб з моменту настання обставин непереборної сили, повідомити одна одну про настання таких обставин, якщо вони перешкоджають належному виконанню цього Договору. Підтвердженням настання обставин непереборної сили є виключно офіційне підтвердження таких обставин Торгово-промисловою палатою України⁹⁹. Суд дійшов до такого висновку, адже зобов'язання повідомити про наявність форс-мажорних обставин чітко прописано в договорі. Тобто договір береться до уваги судами як доказ.

Відключення світла як форс-мажорні обставини

Також окремо хочемо приділити увагу ситуаціям з відключеннями світла та їх оцінці судами України. Як стверджує Е. Кузовкін: «Не можна вважати, що кожне відключення світла (за графіком чи за його межами) для кожного підприємства чи громадянина-споживача за будь-яким договором буде вважатися форс-мажорним. Верховний Суд у своїх постановках неодноразово вказував на те, що такі обставини встановлюються для кожного конкретного випадку і кожний випадок потребує доведення. А обов'язок доведення існування форс-мажорних обставин та їх впливу на конкретне виконання встановленого обов'язку лежить на особі, яка допустила порушення»¹⁰⁰.

Ключовим фактором оцінки обставин відключень світла є, на нашу думку, фактична можливість сторони виконати зобов'язання за даних умов. Суди лояльно ставилися до пропусків процесуальних строків, наприклад, як у

⁹⁸ Рішення Господарського суду Дніпропетровської області від 27 вересня 2022 року у справі № 904/1250/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105502892> (дата звернення – 14.10.2024).

⁹⁹ Там само.

¹⁰⁰ Вимкнення електроенергії як форс-мажорна обставина. Е. Кузовкін. Юридична газета. 13 лютого 2023. URL: <https://vur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/vimknennya-elektroenergiyi-yak-forsmazhorna-obstavina.html> (дата звернення – 14.10.2024).

справі № 910/14429/21¹⁰¹. У договірних зобов'язаннях за таких ситуацій варто враховувати умови, про які домовилися сторони, їх фактичні можливості не тільки щодо виконання зобов'язань, а й щодо повідомлення іншої сторони.

Ми можемо зробити висновок щодо того, що наявність листа Торгово-промислової палати щодо того, що війна є форс-мажорною обставиною не є гарантією звільнення від зобов'язань. Варто отримати сертифікат від Торгово-промислової палати України чи регіональної торгово-промислової палати щодо наявності форс-мажорних обставин у конкретному випадку. Цей доказ оцінюється у сукупності з іншими. А судами України, відповідно до правової позиції Верховного суду, беруться до уваги такі критерії: обставини не залежать від волі учасників правовідносин; мають надзвичайний характер; є невідворотними; унеможливають виконання зобов'язання за цих конкретних умов. Також суд враховує хронологію подій та те, чи могли сторони виконати зобов'язання ще до настання повномасштабного вторгнення. Ситуація оцінюється судом комплексно та береться до уваги конкретне зобов'язання і підстава для звільнення від відповідальності.

Висновки до розділу 3

На практиці після 24 лютого 2022 року із визнанням обставин війни форс-мажорними обставинами виникає ряд труднощів, а саме:

- неможливість довести причинно-наслідковий зв'язок між невиконанням зобов'язань і обставиною/ подією війни;
- неможливість отримати сертифікат через те, що на думку компетентного органу обставини відсутні;
- бюрократизованість процедур визнання обставин форс-мажором;

¹⁰¹ Ухвала Північного апеляційного господарського суду у справі № 910/14429/21 від 16 січня 2023 року. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/108400124> (дата звернення – 14.10.2024).

- неоднозначність судової практики та ряд питань щодо того, чи достатньо послатися на лист №2024/02.0-7.1 від 28 лютого 2022 року або треба отримати сертифікат за загальною процедурою в кожному конкретному випадку.

Загальна процедура визнання обставин форс-мажором передбачає необхідність видачі сертифікату Торгово-промисловою палатою України чи регіональними торгово-промисловими палатами. Необхідно надати належним чином посвідчену копію договору, надати чітку інформацію щодо події та послатися на нормативно-правовий акт компетентного державного органу, який говорить про подію. Ця процедура є загальною та аналогічною, якщо форс-мажорною обставиною є війна.

Важливу роль при визначенні того, чи є певна подія війни форс-мажором, відіграє судова практика. Посилання на лист Торгово-промислової палати недостатньо, та варто отримувати сертифікат. При формуванні рішення суд оцінює такий сертифікат у комплексі з іншими доказами і він оцінюється, як і інші докази.

Суди беруть до уваги такі критерії при вирішенні справ:

- незалежність обставин від волі особи;
- не контрольованість;
- неможливість запобігти ним;
- причинно-наслідковий зв'язок між невиконанням зобов'язання та наявною обставиною;
- чи існує хоча б якась можливість виконати зобов'язання;
- зобов'язання мало б виконуватися до настання повномасштабного вторгнення чи вже після (хронологія подій);
- положення договору, зокрема порядок повідомлення про настання форс-мажору.

Варто також брати до уваги не тільки неможливість виконання зобов'язання, а й неможливість належного повідомлення про настання форс-мажору.

ВИСНОВКИ

На підставі аналізу законодавства України та зарубіжних країн, теоретичних напрацювань та судової практики можна зробити наступні висновки:

1. Щодо визначення поняття «форс-мажорна обставина» у науковій літературі та законодавстві

Законодавець ототожнює поняття «форс-мажорна обставина» та «непереборна сила». Варто зауважити, що наявність форс-мажорних обставин звільняє від відповідальності за невиконання зобов'язань, однак не від самих зобов'язань. Форс-мажорна обставина спричиняє або відтермінування виконання зобов'язань, або їх зміну, або їх припинення, або будь-що інше, що передбачено в договорі.

2. Щодо ознак форс-мажору

Законодавство України відносить війну до форс-мажорних обставин. Нормативно-правовими актами нашої держави та міжнародними договорами визначено такі критерії належності обставини до форс-мажору:

- наявність перешкоди у виконанні зобов'язання;
- неможливість вплинути на наявність чи відсутність перешкоди (передбачити настання таких обставин та/або запобігти їм будь-яким можливим способом);
- цю перешкоду неможливо врахувати перед тим, як учасники правовідносин погоджуються на зобов'язання;
- неможливість виконати зобов'язання;
- ця неможливість напряму пов'язана з перешкодою, а не будь-якими іншими факторами (наприклад, наявністю вини сторони).

3. Події війни, які можуть бути визнані торгово-промисловими палатами та судами як форс-мажорні обставини, це:

- бойові дії;
- ракетні обстріли;

- повені;
- окупація територій України;
- проблеми з комунальними послугами (електроенергія, тепlopостачання та інші).

Корисною була б деталізація положень законодавства України щодо того, які саме події війни є форс-мажорами, з урахуванням нинішніх реалій. Але не варто робити вичерпні списки таких обставин.

4. Щодо положень законодавства зарубіжних країн та міжнародних актів про війну як форс-мажор

У зарубіжних країнах та міжнародних актах застосовуються схожі критерії віднесення обставин до форс-мажору (непереборної сили, перешкоди). Це є великою перевагою, адже учасники правовідносин з іноземним елементом знатимуть, що й за правилами країни їхнього контрагента конкретну обставину також можна віднести до форс-мажору. Однак є певні відмінності в застосуванні понятійного апарату через різницю в підходах правових систем. Війна є форс-мажором у більшості країн світу.

Міжнародні акти слугують допоміжним джерелом права. Тому рекомендується в договорах з іноземними контрагентами чітко вказувати, правила якої країни підлягають застосуванню в конкретному випадку, який алгоритм визнання обставин форс-мажором, повідомлення про форс-мажор та подальших дій.

5. Щодо актуальної судової практики

Суди України з'ясовують наявність таких критеріїв при вирішенні справ про форс-мажори:

- чи є обставина незалежною від волі особи, непередбачуваною та неконтрольованою;
- причинно-наслідковий зв'язок між обставиною та невиконанням зобов'язань;
- реальні можливості особи щодо виконання зобов'язань;

- чи вчасно (у передбачений договором строк) учасник правовідносин повідомив свого контрагента про неможливість виконання зобов'язання.

Сертифікат торгово-промислової палати є одним із доказів наявності форс-мажорних обставин і оцінюється судами нарівні з будь-якими іншими. Його отримання є бажаним в умовах повномасштабного вторгнення та істотно збільшує шанси визнання події війни форс-мажорною обставиною. Даний сертифікат застосовується в широкому спектрі правовідносин: перш за все, в договірних, а також в податкових, у виконанні обов'язку несення військової служби та інших публічно-правових, а також міжнародних (переважно зовнішньоекономічних).

Також треба звертати увагу на можливості учасника правовідносин не тільки щодо виконання зобов'язання, а й щодо повідомлення про форс-мажор. Адже, наприклад, в умовах частих відключень світла це неможливо. Законодавство України, на жаль, не передбачає жодного альтернативного порядку дій у випадку, якщо учасник не може вчасно скомунікувати. Тому, на нашу думку, варто було б передбачити такий механізм.

Суди беруть до уваги також хронологію подій (чи зобов'язання виникло до повномасштабного вторгнення чи після) та положення договорів, укладених між сторонами (щодо порядку повідомлення про форс-мажор та ін.).

6. Щодо процедури визнання обставин форс-мажорними

Лист Торгово-промислової палати № 2024/02.0-7.1 від 28 лютого 2022 року не варто тлумачити як універсальний критерій наявності форс-мажорної обставини. Його прийнято було тому, що у перші дні повномасштабного вторгнення не кожен учасник правовідносин міг мати доступ до торгово-промислових палат. Однак у судовій практиці станом на сьогодні спостерігаємо ситуацію, коли цим положенням істотно зловживають. Це спричиняє проблему правової процедури для тих учасників правовідносин, які реально потрапили у тяжкі обставини внаслідок війни. Для них процедура визнання подій війни форс-мажором є занадто бюрократизованою.

Варто було б видати ще один лист торгово-промислової палати, де вказати, кому треба брати сертифікат, а кому достатньо послатися на інші докази (наприклад, надати фото докази пошкоджень). Найкращим варіантом буде розмежування різних категорій учасників правовідносин за ознакою територіальності та наявних обставин, з якими вони зіткнулися. Також, як варіант, можна було б передбачити прискорені строки видачі сертифікатів для учасників, які проживають на територіях, близьких до зон ведення бойових дій. Адже вони мають підвищений ризик зіткнутися із несприятливими обставинами внаслідок війни.

У договорах рекомендуємо чітко вказувати, що саме є форс-мажором, який порядок визнання подій форс-мажором та порядок повідомлення про наявність форс-мажору. Це дозволило б уникнути багатьох невизначеностей та судових спорів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Мельніченко А. Війна як форс-мажорна обставина. Як бути з договірними зобов'язаннями? Юридична фірма Bargaen. 2022. 9 травня. URL: <https://bargaen.com.ua/2022/05/09/v%D1%96ina-yak-fors-mazhorna-obstavina-yak-but-i-z-dogov%D1%96nimi-zobovyazanniami/> (дата звернення: 01.03.2025).
2. Лист Торгово-промислової палати України № 2024/02.0-7.1 від 28 лютого 2022 року. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/mus36779?an=1> (дата звернення – 14.10.2024).
3. Марценко Н. С., Гера В. О. Форс-мажор у приватному праві Європейського Союзу та України: порівняльно-правовий аналіз. Південноукраїнський правничий часопис. Проблеми цивільного та господарського права, №4, 2022, ч. 2. С. 149 – 156.
4. Цивільний кодекс України. Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, №№ 40-44, ст.356.
5. Закон України «Про торгово-промислові палати в Україні». Закон України від 2 грудня 1997 року № 671/97-ВР. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1998, № 13, ст.52.
6. Регламент засвідчення Торгово-промисловою палатою України та регіональними торгово-промисловими палатами форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили): Рішення Президії ТПП України від 18 грудня 2014 р. №44(5). URL: <http://zakon.golovbukh.ua/regulations/2341/8404/8405/465327/> (дата звернення – 14.10.2024).
7. Конвенція ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11 квітня 1980 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_003#Text (дата звернення: 14.10.2024).

8. Принципи УНІДРУА в редакції 2016 року. URL: <https://www.lawanalytics.top/pages/uni/non-performance> (дата звернення: 14.10.2024).
9. Форс-мажор. URL: <https://leksika.com.ua/11860823/legal/fors-mazhor> (дата звернення: 01.03.2025).
10. Мельник О.О. Договірне застереження про форс-мажор за цивільним законодавством України. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. Одеса, 2018. 197 с.
11. Мілаш В.С. Правові особливості захисного застереження як умови зовнішньоекономічного договору: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 /В.С. Мілаш; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Х., 2003. 19 с.
12. Продаєвич І.С. Припинення зобов'язання неможливістю його виконання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 /І.С. Продаєвич; Одес. нац. юрид. акад. О., 2009. 22 с.
13. Братель О.Г. Цивільно-правові наслідки надзвичайних ситуацій: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 /О.Г. Братель. Х., 2003. 20 с.
14. Денисова Ю. Коронавірус vs бізнес: як визнати COVID-19 форс-мажором у ЗЕД-контрактах. Mind.ua. 2020. 5 травня. URL: <https://mind.ua/openmind/20210598-koronavirus-vs-biznes-yakvizrati-covid-19-fors-mazhorom-u-zed-kontraktah> (дата звернення: 01.03.2025).
15. Церковна О. В. Особливості випадку та непереборної сили як підстав звільнення від цивільно-правової відповідальності. Проблеми цивільного та господарського права. № 3, 2015. С. 95 – 97. URL: <http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2015/3/31.pdf> (дата звернення: 01.03.2025).
16. [Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 17.08.2022 у справі № 922/854/21](https://www.verdictum.ligazakon.net/document/105793167?utm_source=jurliga.ligazakon.net&utm_medium=news&utm_content=jl01&ga=2.193622189.123960). URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/105793167?utm_source=jurliga.ligazakon.net&utm_medium=news&utm_content=jl01&ga=2.193622189.123960

[6201.1741986478-](#)

[93469029.1675939506#_gl=1*1hvogzt*_gcl_au*MzY3MTO0NiA5LiE3NDE2MzE5OTE](#). (дата звернення: 01.03.2025).

- 17.Форс-мажор: факт, який потрібно доводити чи універсальна індульгенція. 10 березня 2023. URL: https://iurliga.ligazakon.net/news/215921_fors-mazhor-fakt-yakiy-potrбно-dovoditi-chi-universalna-ndulgentsya (дата звернення: 01.03.2025).
- 18.Податковий кодекс України: Закон України від 2 грудня 2010 № 2755-VI. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2011, № 13-14, № 15-16, № 17, ст.112.
- 19.Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25 березня 1992 року № 2232-XII: Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992, № 27, ст.385.
- 20.Шевченко І. Форс-мажор під час виконання міжнародних контрактів. 03.01.2023. Рубрика «Новини». Джерело – «Юридична практика». URL: <https://pravo.ua/fors-mazhor-pry-vykonanni-mizhnarodnykh-kontraktiv/> (дата звернення: 14.10.2024).
- 21.Принципи європейського контрактного права. URL: <https://www.lawanalytics.top/pages/pecl/nonperformance> (дата звернення: 14.10.2024).
- 22.Васильєва В., Зеліско А. Принципи європейського договірної права. Договір про сплату членських внесків у громадських об'єднаннях. Збірник наукових статей. С. 172 – 181.
- 23.Про міжнародне приватне право: Закон України від 23 червня 2005 року № 2709-IV. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2005, № 32, ст.422.
- 24.Музика Л. А., Лисенко Г. І. Поняття «force-majeure» за правом України, Великої Британії та США. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, 2024. Серія ПРАВО. Випуск 84: частина 1. С. 336 – 342.

25. Eurofit SA v Bureau d'intervention et de restitution belge (BIRB). Case C-99/12 / European Court of Justice. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62012CJ0099> (дата звернення – 14.10.2024).
26. Handy C. No Act of God Necessary: Expanding Beyond Louisiana's Force Majeure Doctrine to Imprévision. *Louisiana Law Review*. 2019. Vol. 79. Iss. 1. P. 241–280. URL: <https://digitalcommons.law.lsu.edu/lalrev/vol79/iss1/10> (дата звернення – 14.10.2024).
27. French Civil Code. URL: https://www.trans-lex.org/601101/_french-civil-code-2016/ (дата звернення – 14.10.2024).
28. Berger K., Behn D. *Force Majeure and Hardship in the Age of Corona: A Historical and Comparative Study*. *McGill Journal of Dispute Resolution*. 2019–2020. Vol. 6. № 4. P. 78–130. URL: <https://mjdrdm.ca/files/sites/154/2020/07/Berger-and-Behn-Force-Majeure-and-Hardship-in-the-Age-of-Corona-1.pdf> (дата звернення – 14.10.2024).
29. Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022 «Про введення воєнного стану України». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397> (дата звернення: 01.04.2024).
30. Закон України «Про оборону України» від 6 грудня 1991 №1932-XII. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992, № 9, ст.106.
31. Війна. Енциклопедія сучасної України. URL: <https://esu.com.ua/article-34448> (дата звернення: 01.04.2025).
32. Судова практика щодо застосування форс-мажору для бізнесу під час війни. Микола Максимов. 10 березня 2023. URL: https://biz.ligazakon.net/analytics/217823_sudova-praktika-shchodo-zastosuvannya-fors-mazhoru-dlya-bznesu-pd-chas-vyni#:~:text=%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B5%20%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%

[BE%D0%BD%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D0%B2%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE%20%D0%B2%D0%B8%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D1%94%20%D1%84%D0%BE%D1%80%D1%81%2D%D0%BC%D0%B0%D0%B6%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%BC.%2C%20%D0%B2%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D1%96%20%D0%B4%D1%96%D1%97%2C%20%D0%BD%D0%B5%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D1%88%D0%B5%D0%BD%D0%B0%20%D0%B2%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B0](#) (дата звернення – 14.10.2024).

- 33.Постанова Верховного суду від 25 січня 2022 року у справі № 904/3886/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102797678> (дата звернення – 14.10.2024).
- 34.Статут Торгово-промислової палати України. Київ, 2010. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/rada-beb/15%20%20Torhovo-promyslova%20pala/statut-tppu.pdf> (дата звернення: 01.03.2025).
- 35.Торгово-промислова палата України. URL: <https://ucci.org.ua/about> (дата звернення: 01.03.2025).
- 36.Указ Президента України № 64/2022 від 24 лютого 2022 року. Про введення воєнного стану в Україні. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397> (дата звернення – 14.10.2024).
- 37.Закон України «Про правовий режим воєнного стану». Закон України від 12 травня 2015 року № 389-VIII. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 28, ст.250.
- 38.Форс-мажор під час війни: судова практика. Максим Боярчук. Юридична газета, 22 листопада, 2022. URL: <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/forsmazhor-pid-chas-viyni-sudova-praktika.html> (дата звернення – 14.10.2024).
- 39.Рішення Господарського суду Волинської області від 12 грудня 2022 року у справі № 903/783/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107902646> (дата звернення – 14.10.2024).

- 40.Постанова Верховного суду від 14 червня 2022 року у справі № 922/2394/21. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/104788391> (дата звернення – 14.10.2024).
- 41.Форс-мажор під час війни: огляд судової практики. Д. Ганзієнко. 14 червня 2022. URL: https://jurliga.ligazakon.net/analitvcs/211877_fors-mazhor-pd-chas-vyni-oglyad-sudovo-praktiki (дата звернення – 14.10.2024).
- 42.Постанова Східного апеляційного господарського суду від 7 грудня 2022 року у справі № 917/358/22. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/107862207> (дата звернення – 14.10.2024).
- 43.Рішення Господарського суду Полтавської області від 18 липня 2022 року у справі № 917/461/22. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/105300793> (дата звернення – 14.10.2024).
- 44.Постанова Касаційного господарського суду Верховного суду від 31.08.2022 у справі № 910/15264/21. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/106078967> (дата звернення: 01.03.2025).
- 45.Огляд судової практики Касаційного господарського суду у складі Верховного суду (актуальна судова практика). Рішення, внесені до ЄДРСР за липень – серпень 2022 року. 77 с.
- 46.Постанова Північно-західного апеляційного господарського суду від 27 вересня 2022 року у справі № 924/278/22. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/106449682> (дата звернення – 14.10.2024).
- 47.Рішення Господарського суду Дніпропетровської області від 27 вересня 2022 року у справі № 904/1250/22. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/105502892> (дата звернення – 14.10.2024).
- 48.Рішення Господарського суду Дніпропетровської області від 21 листопада 2022 р. по справі № 904/2364/22. URL:

<https://revestr.court.gov.ua/Review/107458559> (дата звернення – 14.10.2024).

- 49.Актуальна судова практика щодо форс-мажору під час війни. Business Consulting Academy. URL: <https://www.bca.education/aktualna-sudova-praktika-shodo-fors-mazhoru-pid-chas-viini/> (дата звернення – 14.10.2024).
- 50.Вимкнення електроенергії як форс-мажорна обставина. Е. Кузовкін. Юридична газета. 13 лютого 2023. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/vimknennva-elektroenergivi-yak-forsmazhorna-obstavina.html> (дата звернення – 14.10.2024).
- 51.Ухвала Північного апеляційного господарського суду у справі № 910/14429/21 від 16 січня 2023 року. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/108400124> (дата звернення – 14.10.2024).

ДОДАТОК

Правові позиції судів України щодо форс-мажорних обставин

Рішення	Правова позиція
Рішення Господарського суду Волинської області від 12 грудня 2022 року у справі № 903/783/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107902646 (дата звернення – 14.10.2024).	Лист ТПП від 28.02.2022 № 2024/02.0-7.1, розміщений на веб-сайті ТПП, [...] не може вважатись сертифікатом про форс-мажорні обставини, виданим Торгово-промисловою палатою України відповідачу, і, як наслідок, доказом дії обставин непереборної сили.
Постанова Верховного суду від 14 червня 2022 року у справі № 922/2394/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104788391 (дата звернення – 14.10.2024).	Форс-мажорні обставини не мають преюдиційного характеру, і при їх виникненні сторона, яка посилається на них як на підставу неможливості належного виконання зобов'язання, повинна довести їх наявність не тільки самих по собі, але і те, що вони були форс-мажорними саме для даного конкретного випадку.
Постанова Східного апеляційного господарського суду від 7 грудня 2022 року у справі № 917/358/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107862207 (дата звернення – 14.10.2024).	Важливо розуміти, коли відбулося невиконання зобов'язання, до настання форс-мажору чи після нього. І звертати увагу на докази, які підтверджують причини невиконання зобов'язань.
Рішення Господарського суду	Важливо розуміти, коли відбулося

<p>Полтавської області від 18 липня 2022 року у справі № 917/461/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105300793 (дата звернення – 14.10.2024).</p>	<p>невиконання зобов'язання, до настання форс-мажору чи після нього. І звертати увагу на докази, які підтверджують причини невиконання зобов'язань.</p>
<p>Постанова Касаційного господарського суду Верховного суду від 31.08.2022 у справі № 910/15264/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106078967 (дата звернення: 01.03.2025).</p>	<p>Форс-мажор (стаття 617 ЦК України) та істотна зміна обставин (стаття 652 ЦК України) – це різні правові ситуації. На відміну від форс-мажору істотна зміна обставин не впливає на строк виконання зобов'язань (не змінює його) і не звільняє сторону від відповідальності за невиконання, а дозволяє припинити таке виконання (розірвання договору) чи змінити умови такого виконання або умови договору в цілому (для досягнення балансу інтересів сторін, який був порушений через істотну зміну обставин).</p>
<p>Постанова Північно-західного апеляційного господарського суду від 27 вересня 2022 року у справі № 924/278/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106449682 (дата звернення – 14.10.2024).</p>	<p>Існування на території України надзвичайних обставин, а саме – введення воєнного стану, що неодмінно впливає на спроможність своєчасного ведення розрахунків та обмежує безперешкодне провадження господарської діяльності, є загальновідомим та нормативно врегульованим.</p>

	Повідомлення про форс-мажор є необов'язковим.
Рішення Господарського суду Дніпропетровської області від 27 вересня 2022 року у справі № 904/1250/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105502892 (дата звернення – 14.10.2024).	Необхідно повідомляти про форс-мажорні обставини у строки, передбачені договором. Підтвердженням настання обставин непереборної сили є виключно офіційне підтвердження таких обставин Торгово-промисловою палатою України.
Рішення Господарського суду Дніпропетровської області від 21 листопада 2022 р. по справі № 904/2364/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107458559 (дата звернення – 14.10.2024).	У разі судового процесу сертифікат торгово-промислової палати є лише одним із доказів, який не має наперед визначеної сили перед іншими доказами, і лише в їх сукупності на підставі наданих доказів суд приймає рішення.
Ухвала Північного апеляційного господарського суду у справі № 910/14429/21 від 16 січня 2023 року. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108400124 (дата звернення – 14.10.2024).	Відключення електроенергії є поважною причиною для пропуску процесуальних строків.